

Duurzaam consumeren

Maatschappelijke context en mogelijkheden voor beleid

H.C.M. de Bakker

J.C. Dagevos

G. Spaargaren

r a p p o r t e n

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Duurzaam consumeren

Dit rapport is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'WOT-rapporten' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

WOT-rapport 71 is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) en de WOT Natuur & Milieu aan het LEI. Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals de Natuurbalans en thematische verkenningen.

Duurzaam consumeren

Maatschappelijke context en
mogelijkheden voor beleid

H.C.M. de Bakker

J.C. Dagevos

G. Spaargaren

Rapport 71

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, mei 2008

Referaat

Bakker, H.C.M., J.C. Dagevos & G. Spaargaren, 2008. *Duurzaam consumeren; Maatschappelijke context en mogelijkheden voor beleid*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 71. 66 blz. 4 Fig.; 9 Tab.; 5 Tekstboxen; 33 Ref.

Deze studie schetst vanuit een omgevingsperspectief een *state of the art* van het debat over duurzame consumptie en vergelijkt twee actuele onderzoekstrajecten (CONTRAST en CAPABILITY) waarin op verschillende wijze wordt getracht kennis te ontwikkelen die de bevordering van duurzame consumptie kan ondersteunen. Vergelijking van de onderzoekstrajecten laat zien dat deze sterke en zwakke punten hebben die goeddeels met elkaar contrasteren. Verder blijken CONTRAST en CAPABILITY interessante overeenkomsten te hebben en zijn er mogelijke aansluitingspunten. Zo komt een aantal consumptiedomeinen binnen het CONTRAST-project nagenoeg naadloos overeen met domeinen van capabilities en hulpbronnen die voor een CAPABILITY-index worden geïdentificeerd. Beide benaderingen pleiten ook voor de ontwikkeling van beleidsgerichte indicatorensets. De conclusie is dat de uitdaging moet worden aangegaan deze twee onderzoeksbenaderingen te combineren. Op deze manier kan een rijker geheel van beleidsondersteunende kennis worden gerealiseerd om duurzame consumptie te bevorderen.

Trefwoorden: Duurzaamheid, duurzame consumptie, consumptiesociologie, kritische theorie, indicatoren, kwantitatieve methoden, kwalitatieve methoden.

Abstract

Bakker, H.C.M. J.C. Dagevos & G. Spaargaren, 2008. *Sustainable consumption; Social context and policymaking opportunities*. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment. WOt-rapport 71. 66 p. 4 Fig.; 9 Tabl.; 5 Text boxes. 33 Ref.

This study outlines the state of affairs as regards sustainable consumption from an environmental perspective and compares two recent research approaches (CONTRAST and CAPABILITY), each trying in its own way to provide information to assist efforts to promote sustainable consumption. The comparison shows that these two approaches differ in their weak and strong points. On the other hand, the CONTRAST and CAPABILITY approaches also have interesting aspects in common, and offer some potential opportunities for a combined approach. For instance, some of the consumption domains in the CONTRAST project are virtually identical to certain domains of capabilities and resources identified for a CAPABILITY Index. In addition, both approaches advocate the development of sets of policy-oriented indicators. We conclude that an attempt should be made to combine these two research approaches, in order to create a richer source of information to support policymaking for the promotion of sustainable consumption.

Key words: sustainability, sustainable consumption, sociology of consumption, critical theory, indicators, quantitative methods, qualitative methods

ISSN 1871-028X

©2008 LEI

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag
Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

Wageningen Universiteit Environmental Policy Group

Postbus 8130, 6700 EW Wageningen
Tel: (0317) 48 44 52; fax: (0317) 48 39 90; e-mail: office.enp@wur.nl

De reeks WOt-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat . **Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl**.

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
Summary	11
1 Inleiding	15
1.1 Achtergrond en aanleiding	15
1.2 Waarom CONTRAST en CAPABILITY vergeleken?	16
1.3 De mens als tegenstrijdig consumptiedier	16
1.4 Omgevingsperspectief	17
1.5 Centrale probleemstelling	18
1.6 Opbouw	18
2 Consumptie-omgeving in vogelvlucht	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Definities van duurzame consumptie	20
2.3 De slingerbeweging in de kritiek op consumptie	21
2.4 Theoretische stand van zaken	23
2.5 Een theoretische checklist	26
3 De kruispunten van aanbod en consumptie	27
3.1 Inleiding	27
3.2 Theoretische basis: <i>Social Practices Approach</i>	28
3.3 Consumption junctions	30
3.4 Empirisch onderzoek	34
3.5 Aangrijpingspunten voor beleid	36
4 Capabilities en duurzame levenskwaliteit	39
4.1 Inleiding	39
4.2 Duurzame kwaliteit van leven gedefinieerd	39
4.3 Theorie: hulpbronnen, subjectief welzijn en <i>capabilities</i>	42
4.4 Empirische basis en operationalisering	45
4.5 Capability-index en duurzaamheid	48
4.6 Aangrijpingspunten voor beleid	49
5 CONTRAST en CAPABILITY vergeleken	51
5.1 Inleiding	51
5.2 Verschillende sterke en zwakke punten	51
5.3 Overeenkomsten en aansluitingspunten	54
5.4 Consequenties van kennisontwikkelingskeuzes	57
5.5 Conclusies en aanbevelingen	58
6 Conclusies	59
Literatuur	63

Samenvatting

Duurzame consumptie kan rekenen op een toenemende belangstelling. Hoe kan duurzame consumptie worden gestimuleerd en welke factoren zijn hierbij van belang? Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) wil meer kennis over de maatschappelijke context van duurzame consumptie en over de mogelijkheden die de overheid heeft om duurzaam consumeren te bevorderen. In deze studie schetsen we vanuit een omgevingsperspectief een *state of the art* van het debat over duurzame consumptie en vergelijken we twee actuele onderzoekstrajecten: het CONTRAST-project en (het voorstel van) een CAPABILITY-index. Hierin probeert men op verschillende wijze te komen tot een concrete uitwerking van een breder perspectief op duurzaamheid, waarbij men zich richt op verschillende indicatoren. Beide trajecten hebben een relatie met de activiteiten van het MNP, maar blijken grotendeels los van elkaar te opereren. Dit maakt een vergelijking relevant en zinvol, zowel in informerend opzicht als met het oog op mogelijke vervolgstappen in het kader van de bevordering van duurzame consumptie.

De centrale probleemstelling van deze studie is:

1. Wat is in grote lijnen de *state of the art* van het wetenschappelijke debat over de maatschappelijke context van duurzame consumptie en welke theoretische dimensies zijn te onderscheiden?
2. Op welke basis zijn het CONTRAST-project ('duurzame consumptiepatronen') en de CAPABILITY-index ('duurzame kwaliteit van leven') gebouwd en welke verschillen, overeenkomsten en aansluitingspunten zijn er?
3. Welke beleidsmatige aangrijpingspunten bieden CONTRAST en CAPABILITY voor duurzame consumptie en is het zinvol te streven naar een aanpak waarin beide benaderingen worden gecombineerd?

State of the art

Het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over (duurzame) consumptie kenmerkt zich door een kritische slingerbeweging. In de sociologie wordt de moderne consumptie maatschappij aanvankelijk vooral gezien als een uitwas van hedonisme, verzakelijking en commercialisering (*commodification*). Deze kritiek op het consumentisme krijgt bijval in een kritische tegencultuur, waarin een minder materialistische leefstijl wordt gepropageerd.

De consumentismekritiek komt vervolgens zelf onder kritiek. De pejoratieve afbeelding van de consumptie maatschappij wordt te eenvoudig en moralistisch geacht. Vooral vanuit de culturele antropologie wordt aangetoond dat consumptie onderwerp van kritisch onderzoek kan zijn zonder te vervallen in een simplistische verwerping. Consumptie van goederen is verbonden met het communiceren van sociale boodschappen, met aspiraties en idealen die raken aan belangrijke aspecten van het menselijk bestaan.

Ten slotte wordt deze 'kritiek op de kritiek' genuanceerd door een benadering, die kennis neemt van de sociaal-culturele betekenis van consumptie, maar die tegelijkertijd zoekt naar perspectieven die leiden tot meer duurzame leefstijlen en consumptiepatronen. Dit mondt uit in sociologische benaderingen zoals de ecologische moderniseringstheorie. Hierin wordt de symbolische betekenis van consumptiegoederen erkend, maar wordt tegelijkertijd benadrukt dat goederen verbonden blijven met objectieve eigenschappen die kunnen leiden tot milieuschade. De hier gezochte oplossingsrichtingen onthouden zich van stigmatisering van

consumptie en staan in het teken van interdisciplinaire kennisontwikkeling die ervoor kan zorgen dat de moderne consumptietrein op een duurzamer spoor komt.

Op basis van de stand van zaken in de consumptiesociologie hebben wij vervolgens een theoretische checklist geconstrueerd. Deze is trapsgewijs opgebouwd aan de hand van verschillende handelingsdimensies (van individu tot maatschappij). Met behulp van dit raamwerk worden de twee onderzoekstrajecten van CONTRAST en CAPABILITY vergeleken op hun theoretische aandacht en onderbouwing (zie tabel S1).

Tabel S1. Theoretische checklist handelingsdimensies

DIMENSIE (HANDELINGSNIVEAU)	DISCUSSIES/KERNBEGRIPPEN
1. Fundamentele ' <i>functionings</i> ' (individu)	Menselijke motivaties, hulpbronnen, behoeften, ' <i>capabilities</i> '
2. Sociale identiteiten (kleine groep, ' <i>face-to-face</i> ')	Directe omgeving/ referentiegroep, zelfbeelden, schaamte, waarden
3. Sociale structuren/culturele betekenisystemen (gemeenschap of functionele organisaties)	Instituties, gedragspraktijken, routines, transitie, technologie, leefstijlen, symbolen, normen
4. Maatschappijen (samenleving)	Anomie, collectieve zingeving, beschavingsidealen

Vergelijking van CONTRAST en CAPABILITY

Het CONTRAST-project (CONsumption TRAnitions for suSTainability) heeft als uitgangspunt dat de burger-consument een belangrijke aanjager van duurzame ontwikkeling kan zijn. Dan moeten overheid en bedrijfsleven wel op adequate wijze aansluiting vinden bij de (alledaagse) ervaringen en zorgen van burger-consumenten en dezen weten uit te dagen met aantrekkelijke ideeën en initiatieven. Doel van CONTRAST is beleidsrelevante kennis te genereren, waarmee de betrokkenheid van burger-consumenten in transitieprocessen naar duurzamere ontwikkeling kan worden ondersteund.

De ontwikkeling van een CAPABILITY-index is geïnspireerd op de *capability*-benadering van Sen en Nussbaum. Daarin ligt de nadruk op de mogelijkheden (*capabilities*) die mensen hebben om een waardevol leven te leiden. Doel van CAPABILITY is te komen tot een index die de kwaliteit van leven kwantitatief kan meten. Door deze index te relateren aan normatieve eisen van duurzaamheid, kan worden vastgesteld in hoeverre sprake is van een duurzame kwaliteit van leven. Deze kennis wordt relevant geacht voor het politieke debat over duurzame ontwikkeling en de beleidsmatige besluitvorming.

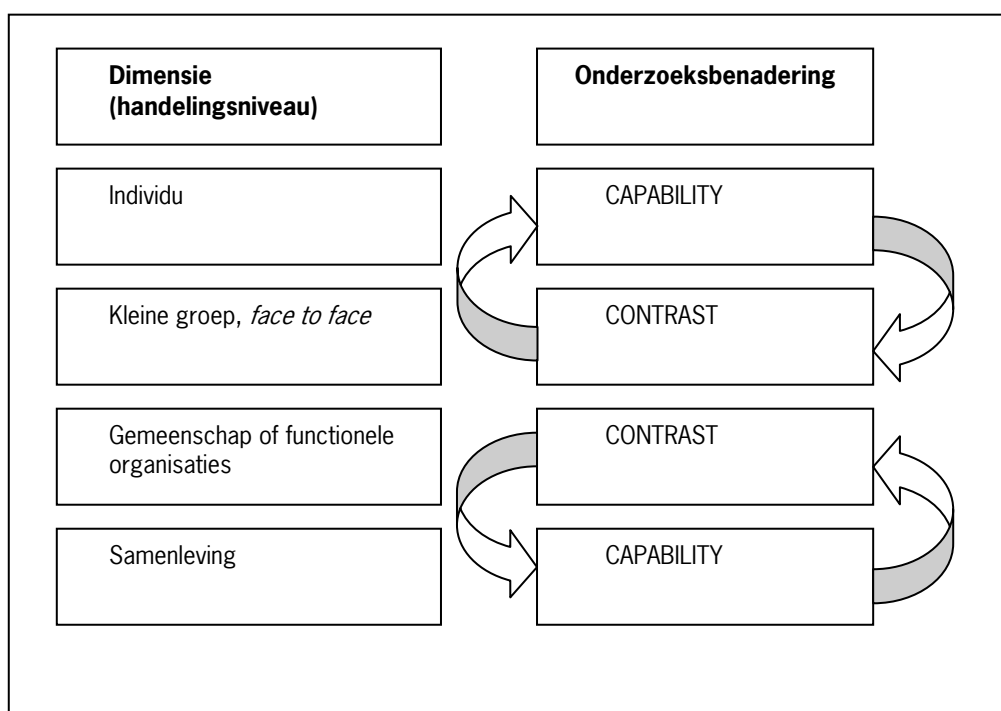
Vergelijking van de beide onderzoekstrajecten brengt sterke en zwakke punten aan het licht. Die blijken goeddeels met elkaar te contrasteren: de zwakte van de een blijkt de sterkte van de ander, en omgekeerd (zie tabel S2). Verder constateren wij dat CONTRAST en CAPABILITY interessante overeenkomsten hebben en dat er mogelijke aansluitingspunten zijn. Zo komt een aantal consumptiedomeinen binnen het CONTRAST-project nagenoeg naadloos overeen met domeinen van *capabilities* en hulpbronnen die in het kader van een CAPABILITY-index worden geïdentificeerd. Daarnaast hebben de benaderingen gemeenschappelijk dat ze beide pleiten voor het ontwikkelen van beleidsgerichte indicatorensets. Deze indicatorensets krijgen weliswaar op andere handelingsniveaus gestalte, maar dit biedt ook kansen voor vruchtbare combinaties.

Tabel S2. Vergelijking van de onderzoekstrajecten CONTRAST en CAPABILITY

CONTRAST-project	CAPABILITY-index
Sterke punten	Zwakke punten
Zowel sociaal-theoretisch als empirisch is er sprake van een goede uitwerking en aandacht voor details. Praktisch georiënteerd en gericht op concrete uitvoering; aangrijpingspunten voor beleid zijn specifiek geformuleerd.	De uitwerking is zowel methodisch als empirisch nog rudimentair en roept veel vragen en wetenschappelijke discussie op. De beleidsrelevantie is abstract geformuleerd en biedt vooralsnog weinig concrete aanknopingspunten voor beleid.
Zwakke punten	Sterke punten
Geen herkenbare positionering in het politiek-normatieve discours met betrekking tot duurzame consumptie. Onduidelijke aansluiting op 'traditionele' onderzoeklijnen van het MNP door de sociologische focus op sociale processen.	Heldere positionering in het sociaal-filosofische en politiek-normatieve discours met betrekking tot duurzame consumptie. Sluit op kritisch opbouwende wijze aan op 'traditionele' onderzoeklijnen van het MNP (m.n. op de Duurzaamheidsverkenningen).

Conclusie en aanbevelingen

De uitdaging is of tussen CONTRAST en CAPABILITY conceptuele en methodische bruggen zijn te slaan, die leiden tot een aanpak en perspectief waarin verschillende soorten van indicatorensets worden gecombineerd. Dit zou tevens tot een onderzoeksbenadering voeren waarin alle maatschappelijke handelingsdimensies van duurzame consumptie worden bestreken (figuur S1).

Figuur S1. Onderzoeksbenadering waarin alle handelingsdimensies van de maatschappelijke context van (duurzame) consumptie worden bestreken

Onze conclusie is dat deze uitdaging moet worden aangegaan. Op deze manier kan namelijk een rijker geheel van beleidsondersteunende kennis voor de bevordering van duurzame consumptie worden gerealiseerd. Wij doen de volgende aanbevelingen:

1. Binnen MNP-verband moet worden bediscussieerd of het wenselijk en haalbaar is CONTRAST en CAPABILITY met elkaar te combineren. Daarbij zou men bescheiden en concreet kunnen beginnen bij de overlappende consumptie/ *capability*-domeinen van 'wonen', 'mobiliteit' en 'toerisme/recreatie'. Interessant is bovendien dat deze domeinen aansluiten op de leefsituatie-index van het SCP.
2. Op een workshop met onderzoekers van het MNP, het SCP, CONTRAST en CAPABILITY moet worden onderzocht of er tussen de verschillende benaderingen conceptuele en methodische bruggen zijn te slaan en hoe deze zijn te construeren. Een discussienotitie met daarin een voorzet van mogelijke 'brugverbindingen', dient hier als prikkel tot discussie. Dit rapport kan hiervoor een opstap zijn.
3. Indien de conclusie is dat verdere operationalisering in een gecombineerde index zinvol en kansrijk is, moet worden gezocht naar financiering voor een onderzoeksprogramma waarin onderzoekers verschillende soorten indicatorensets nader uitwerken en voorstellen doen hoe deze op werkbare wijze zijn te combineren. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de benodigde onderzoeksinstrumenten.

Summary

There is growing interest in the concept of sustainable consumption, and policymakers want to know how sustainable consumption can be promoted and what factors affect such efforts. The Netherlands Environmental Assessment Agency (MNP) is in need of more knowledge about the social context of sustainable consumption and about the government's options for promoting it. This study outlines the state of affairs of sustainable consumption from an environmental perspective and compares two recent research approaches: the Contrast project and the (proposed) Capability Index. These two use different methods to specify a wider perspective on sustainability, using different indicators. Both approaches tie in with the MNP's work, but in fact operate largely independent of each other. This means that a comparison is relevant and useful, both for informative purposes and for possible further steps to promote sustainable consumption.

The basic research questions addressed by the present study are:

1. What is the overall state of affairs in the scientific debate on the social context of sustainable consumption, and what theoretical dimensions can be distinguished?
2. What basic assumptions underlie the CONTRAST project ('sustainable consumption patterns') and the CAPABILITY Index ('sustainable quality of life') and what differences, similarities and opportunities for a combined approach can be identified?
3. What policymaking opportunities for sustainable consumption are offered by CONTRAST and CAPABILITY, and is it useful to try and develop an approach that combines various sets of indicators?

State of affairs

The current scientific and public debate on sustainable consumption is characterised by a tendency to swing from one extreme to the other. Sociologists at first tended to regard modern consumer society as a result of hedonism, rationality and commercialisation (*commodification*). This critique of consumerism was supported by a critical counterculture which advocated a less materialist lifestyle.

This critique of consumerism then came under attack itself, for the simplistic and moralistic pejorative picture it painted of consumer society. Cultural anthropologists in particular have shown that it is possible to critically examine consumption while avoiding simplistic rejection. The consumption of goods is linked to communicating social messages and to aspirations and ideals that touch upon major aspects of human existence.

Ultimately, this 'critique of a critique' was in turn qualified by an approach that is aware of the social and cultural significance of consumption while at the same time searching for perspectives that could lead to more sustainable lifestyles and consumption patterns. This has resulted in sociological approaches like the theory of ecological modernisation, which recognises the symbolic significance of consumer goods but at the same time emphasises that goods are associated with certain objective features that can impact on the environment. The solutions that this approach is trying to develop avoid any stigmatisation of consumption and focus on interdisciplinary research to ensure a more sustainable track for modern consumption patterns.

Based on this state of affairs in the sociology of consumption, we have constructed a theoretical checklist involving various levels of analysis (ranging from the individual to society as a whole). This framework was used to compare the two research approaches, CONTRAST and CAPABILITY, in terms of their theoretical focus and underpinnings (see Table S1).

Table S1. Theoretical checklist of levels of analysis

DIMENSION (LEVEL OF ANALYSIS)	DEBATES/CORE CONCEPTS
1. Fundamental 'functionings' (individuals)	Human motives, resources, needs, 'capabilities'
2. Social identities (small group, <i>face-to-face</i>)	Immediate environment/reference group, self-image, embarrassment, values
3. Social structures/cultural significance systems (community or functional organisations)	Institutions, behavioural practices, routines, transition, technology, lifestyles, symbols, standards
4. Society	Anomie, collective consciousness, ideals of civilisation

Comparing CONTRAST and CAPABILITY

The CONTRAST project (COnsumption TRAnitions for suSTainability) is based on the assumption that citizen-consumers can act as important stimulators of sustainable consumption, provided that the government and trade and industry successfully tailor their efforts to these consumers' everyday experiences and concerns, and manage to challenge them with attractive ideas and initiatives. CONTRAST aims to generate policy-relevant knowledge to assist the involvement of citizen-consumers in the process of transition towards more sustainable development.

The development of a CAPABILITY Index has been inspired by the capability approach developed by Sen and Nussbaum, which emphasises people's capabilities to live worth-while lives. The aim of the CAPABILITY approach is to develop an index to quantify quality of life. Relating this index to normative requirements of sustainability should allow the degree of sustainable quality of life to be assessed. This information is regarded as relevant to the political debate on sustainable development and to policy decisions.

A comparison of these two approaches revealed that they differ in their strong and weak points, with the weaknesses of one corresponding to the strengths of the other (see Table S2). We also found that there were interesting similarities between the two and that there are potential links. For instance, a number of consumption domains in the CONTRAST project are virtually identical to domains of capabilities and resources identified for the CAPABILITY Index. Another aspect that the two approaches have in common is that they both advocate the development of sets of policy-oriented indicators. Although these indicators relate to different levels of analysis, they also offer opportunities for fruitful combinations.

Table S2. Comparing the CONTRAST and CAPABILITY RESEARCH APPROACHES

CONTRAST project	CAPABILITY Index
Strengths	Weaknesses
Well-developed in terms of both social theory and empirical research, with considerable attention to detail. Based on a practical approach and oriented towards concrete implementation, i.e. formulating specific policymaking options.	Highly rudimentary in its methodological and empirical development, raising many questions and much scientific debate. Policymaking relevance formulated in abstract terms and so far offering few specific policymaking options.
Weaknesses	Strengths
Difficult to position within the political and normative discourse on sustainable consumption. Unclear links with 'traditional' MNP research programmes as a result of its sociological focus on social processes.	Occupying a well-defined position within the social and philosophical as well as political and normative discourse on sustainable consumption. Offering critical and constructive links with the 'traditional' MNP research programmes (Sustainability Outlook Reports).

Conclusion and recommendations

An attempt should be made to construct conceptual and methodological bridges between CONTRAST and CAPABILITY that could lead to an approach combining various sets of indicators. This would also lead to a research approach that covers all analysis levels in the social context of sustainable consumption (See Fig. S1).

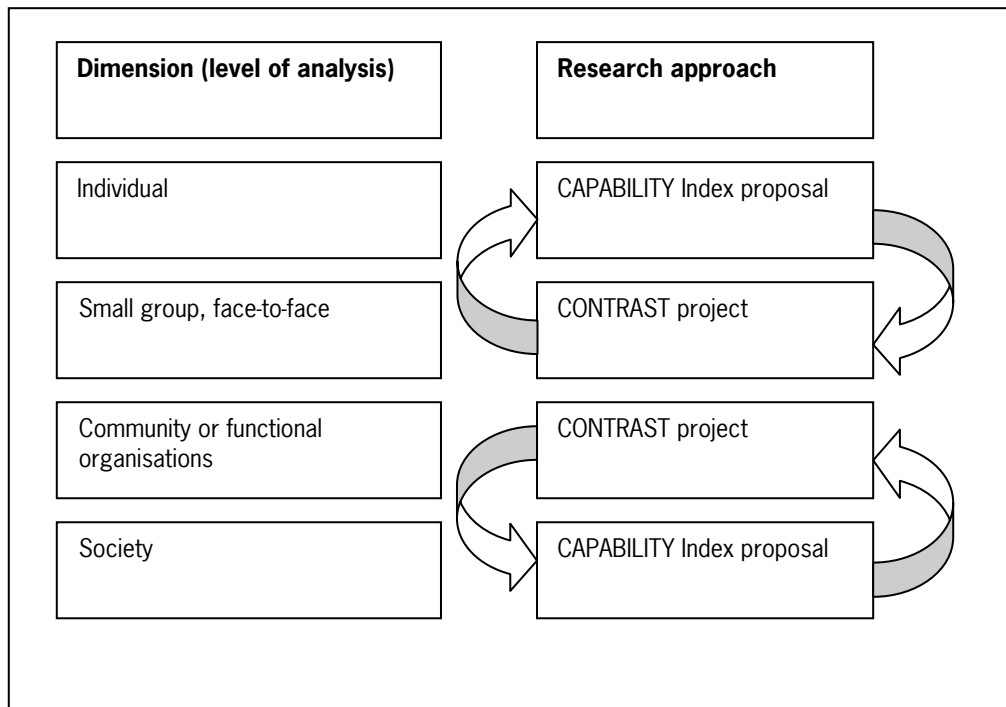

Figure S1. Research approach covering all levels of analysis in the social context of sustainable consumption

We conclude that this challenge is worthwhile, as it would lead to a richer source of knowledge to support policymaking for the promotion of sustainable consumption. We have formulated the following recommendations:

1. MNP should organise a debate on the value and feasibility of combining CONTRAST and CAPABILITY. A concrete, small-scale start could be made by focusing on the overlapping consumption/capability domains of 'housing', 'mobility' and 'tourism/recreation'. An interesting aspect of these domains is that they tie in with the 'life situation index' developed by the Netherlands Institute for Social research (SCP).
2. A workshop should be organised with researchers from MNP, SCP, the CONTRAST project and the CAPABILITY Index project, to examine whether and how conceptual and methodological bridges could be constructed between the various approaches. The debate should be stimulated by a working paper suggesting potential 'bridges', possibly based on the present report.
3. If the workshop should conclude that further operationalisation in a combined index would be useful and feasible, funding should be sought for a research programme to work out various possible sets of indicators and develop proposals for feasible ways to combine them. This programme should also look at the research instruments required.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond en aanleiding

Eén van de zes beleidspijlers van het Kabinet Balkenende IV is het creëren van een duurzame leefomgeving.¹ Het kabinet wil dat Nederland voorop loopt in de overgang naar een duurzame economie en samenleving. Dit kan volgens de regering alleen gerealiseerd worden als iedereen meedoet en kiest voor duurzamer produceren en consumeren. Het moet enerzijds aantrekkelijker worden milieuvriendelijke producten en diensten op de markt te brengen, anderzijds moeten consumenten via het scheppen van gunstige randvoorwaarden worden gestimuleerd tot het maken van duurzame keuzes. Het kabinet benadrukt hierbij het belang van een bewuster gedrag van ondernemers, consumenten, organisaties en overheden.

In het streven naar een duurzame leefomgeving zijn productie en consumptie nauw met elkaar verweven. Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO), door de regering toegejuicht als een waardevolle activiteit, kan zorgen voor een toenemend aanbod van duurzame producten, maar als deze producten slechts mondjesmaat worden afgenomen is nog weinig bereikt. Bij een achterblijvende vraag zal de ontwikkeling van innovatieve producten of diensten met een duurzaam karakter stagneren of – als de achterblijvende vraag van blijvende aard is - zelfs kunnen doodbloeden.

Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP), dat nauw betrokken is bij de kennisontwikkeling rond natuur en milieu, wil meer kennis over de maatschappelijke context van duurzame consumptie en over de mogelijkheden die de overheid heeft om duurzame vormen van consumptie te bevorderen. Deze studie schetst op inleidende wijze een *state of the art* van het debat over duurzame consumptie. Centraal staat een vergelijking van twee actuele onderzoekstrajecten, CONTRAST en CAPABILITY, die elk op hun eigen wijze proberen te komen tot een breder perspectief op duurzaamheid. Het CONTRAST-project² van Spaargaren *et al.* (2007) richt zich op een transitie naar meer duurzame leefstijlen en consumptiepatronen. Het voorstel van een CAPABILITY-index³ van Robeyns en Van der Veen (2007) streeft naar een theoretisch onderbouwde en concrete invulling van een duurzame kwaliteit van leven. Aan de hand van deze projecten bespreken we ook mogelijke aangrijpingspunten voor beleid en verschillende lijnen van kennisontwikkeling.

Om te beginnen geven we redenen waarom juist deze onderzoekstrajecten interessant zijn om te vergelijken in een studie gericht op de maatschappelijke context van consumptie voor het MNP. Vervolgens gaan we in op het tegenstrijdige consumptiedier dat in de mens lijkt te huizen, het omgevingsperspectief van deze studie, de probleemstelling en de opbouw van het rapport.

¹ *Internet*: http://www.regering.nl/Het_kabinet/Regeringsverklaring. De andere pijlers zijn: een actieve internationale rol; een gezonde, vernieuwende economie; sociale samenhang; veiligheid en een slanke en slagvaardige overheid.

² CONTRAST staat voor 'CONsumption TRAsition for suSTainability' en behelst een theoretisch en praktisch perspectief voor de analyse van transitieprocessen binnen vijf consumptiedomeinen.

³ De voorgestelde CAPABILITY-index van Robeyns en Van der Veen is gebaseerd op de *capability approach* die oorspronkelijk is ontwikkeld door Amartya Sen en Martha Nussbaum.

1.2 Waarom CONTRAST en CAPABILITY vergeleken?

De keuze om juist deze twee benaderingen in een vergelijking centraal te stellen, is gestoeld op de volgende redenen:

- Beide onderzoeksprojecten zijn van recente datum en geven een aanzet tot uitwerking van een breder perspectief op duurzaamheid, levenskwaliteit en consumptie, waarmee men aanknopingspunten wil bieden voor beleid. Met andere woorden: het zijn pogingen theorie te vertalen naar de praktijk; dit is een belangrijke doelstelling van het MNP.
- Beide trajecten hebben een relatie met de activiteiten van het MNP, maar blijken grotendeels los van elkaar te opereren. Dit maakt een vergelijking relevant en zinvol, zowel in algemeen informierend opzicht als met het oog op mogelijke vervolgstappen in het kader van de bevordering van duurzame consumptie.
- De benaderingen putten uit verschillende wetenschappelijke bronnen en tradities, wat een vergelijking inhoudelijk interessant maakt. Waar het theoretisch perspectief van CONTRAST put uit sociaal-wetenschappelijke onderzoekstradities en daarmee verbonden empirisch onderzoek, is CAPABILITY te karakteriseren als een praktisch georiënteerde aanpak met een sociaal-filosofische inslag, waarin ook rechtvaardigheidsvragen centraal staan.

Beide benaderingen hebben gemeen dat ze een kortzichtige 'economistische' visie op (duurzame) consumptie verwerpen. Ze staan kritisch tegenover zogenaamde 'resultaat'-indexen, die consumptie simpelweg afmeten aan data over het koopgedrag en bestedingspatroon van consumenten, en allebei schenken ze aandacht aan cruciale randvoorwaarden die het 'eindresultaat' van consumptie bepalen. Daarbij legt CONTRAST meer de nadruk op de sociale werking en effecten van gedragspraktijken en de CAPABILITY-benadering op een doordachte en bruikbare set van sociale indicatoren, die (meer) recht doet aan de complexe kwestie van duurzaamheid en een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten.

1.3 De mens als tegenstrijdig consumptiedier

Vaak wordt duurzaam consumeren verbonden met de producten en diensten die consumenten blijken hun aankopen prefereren, en de noodzaak van meer bewustwording, om deze preferenties om te buigen naar (meer) milieuvriendelijk consumptiegedrag. Ook de overheid benadrukt in haar streven naar duurzame consumptie het belang van bewuster koopgedrag.

Hoewel het bewustzijn van consumenten zonder twijfel belangrijk is om hun bestedingen en uitgaven te begrijpen, zit hier ook een analytische valkuil. De concentratie op consumptieve bewustwording gaat namelijk dikwijls samen met de vooronderstellingen dat de samenleving bestaat uit rationele individuen, die op persoonlijke basis kosten-batenafwegingen maken, en dat consumptie- en leefpatronen in hoofdzaak door deze afwegingen worden bepaald. In het kader van duurzaamheid wordt vanuit dit rationalistisch mensbeeld vaak ingezet op bewustmakende informatiecampagnes, die ertoe zouden leiden dat mensen andere afwegingen maken en bijgevolg ook andere consumptiekeuzes. Vaak blijkt echter dat van dergelijke informatiecampagnes geen of slechts een beperkt effect uitgaat. Op basis van deze teleurstellende resultaten wordt dan niet zelden de clichématige conclusie getrokken dat de mens als politiek meningsdier (burger) weliswaar positief gestemd is jegens duurzaamheid, maar dat hij als economisch koopdier (consument) niettemin anders beslist. Een bekend stereotype is de burger die aan de politieke stamtafel een duurzaam en verantwoord stuk(je) vlees op zijn bord wenst, maar die als consument kiest voor de kilonaller in zijn winkelwagentje. De defaitistische slotsom is dan dat mensen tegenstrijdige wezens zijn

waarop goedbedoelde informatiecampagnes weinig effect hebben en dat beleid dat zich richt op bewustwording weinig uithaalt. Kortom, het is de aloude (al te) menselijke discrepantie tussen vurige wens en gebrekkige wil die duurzame ontwikkeling parten speelt.

Het beeld van de consument als een individualistische afweger van kosten en baten beperkt zich niet tot beleidmakers of journalisten. Ook binnen de wetenschap is dit beeld regelmatig vertrekpunt voor analyses. Ter illustratie verwijzen we naar de *Milieubalans* (MNP, 2007b) en de *Tweede Duurzaamheidsverkenning* van het MNP (2007a) waarin wordt gesteld dat duurzame consumptie met name wordt gedwarsboemd door een sociaal dilemma. Dit dilemma bestaat eruit dat de consument, al zou deze inzien dat de verandering naar een duurzamer consumptiepatroon van groot maatschappelijk nut is, niet overgaat tot een milieuvriendelijke aankoop vanuit de overweging dat hij of zij daar geen persoonlijk voordeel van heeft, terwijl burgers die op oude consumptievoet voortleven alleen maar profiteren van andermans duurzame consumptiedaden (het probleem van de *free rider*). Iets platter en populairder uitgedrukt: 'Niemand wil gekke Henkie zijn.' Dit sociale dilemma met betrekking tot duurzame consumptie, zo menen de betreffende MNP-auteurs, kan alleen worden doorbroken als de overheid een regierol op zich neemt en gewenst gedrag op individueel niveau afdwingt ten behoeve van het collectief belang (MNP, 2007b, p48; MNP, 2007a, p77, p84-85).

Hoewel het zeker niet valt uit te sluiten dat de overheid meer dan nu een regierol dient te spelen, menen wij dat een breder perspectief nodig is om een conclusie in die richting goed te onderbouwen. Het rationalistische actorperspectief brengt slechts een beperkt deel van het (omgevings)veld van duurzame consumptie in beeld. Sociale dilemma's spelen allicht een rol, maar daarnaast spelen er allerlei andere zaken, die alleen met een breder sociologisch perspectief in beeld komen. Zo kan bijvoorbeeld worden gewezen op de hardnekkigheid van sociale routines en alledaagse gewoontepatronen die op een minder bewust niveau van invloed zijn en waarop de 'klassieke' informatiecampagnes van de overheid maar weinig grip kunnen krijgen. Aansluitend op het advies van de Sociaal-Economische Raad (SER) over duurzame consumptie (SER, 2003), stellen we vast dat een bredere kijk hierop onderscheid moet maken tussen het duurzaamheidsbesef van burgers en de impact van fysieke en sociale omgevingsfactoren.

1.4 Omgevingsperspectief

In deze studie naar duurzaam consumptiegedrag wordt een omgevingsperspectief gehanteerd. De focus ligt niet op consumptietrends, individuele preferenties en attitudes van consumenten, maar op de sociale mechanismen en (politieke en economische) randvoorwaarden die het gedrag en de keuzes van consumerende burgers beïnvloeden, en die dus ook bepalend zijn voor de mogelijkheden om duurzame consumptie op een hoger peil te brengen. Kennis hierover is naar onze mening fundamenteel, zowel voor een beter begrip van duurzame consumptie als voor het voeren van een realistisch beleid dat gericht is op de bevordering daarvan. Het gaat er niet alleen om wat men van de burger mag hopen en verwachten, maar ook wat men redelijkerwijs *niet* van de burger kan verlangen. Een goed en volledig beeld van de sociale omgeving, die van invloed is op consumptie, is bovendien belangrijk om te kunnen bepalen *waar* en *hoe* een eventuele regierol van de overheid gestalte moet krijgen.

1.5 Centrale probleemstelling

De centrale probleemstelling kan aan de hand van de volgende drie vragen worden geformuleerd:

1. Wat is in grote lijnen de *state of the art* van het wetenschappelijke debat over de maatschappelijke context van duurzame consumptie en welke theoretische dimensies zijn hier te onderscheiden?
2. Op welke basis zijn het CONTRAST-project ('duurzame consumptiepatronen') en de CAPABILITY-index ('duurzame kwaliteit van leven') gebouwd en welke verschillen, overeenkomsten en aansluitingspunten zijn er?
3. Welke beleidsmatige aangrijpingspunten bieden CONTRAST en CAPABILITY voor duurzame consumptie, en is het zinvol te streven naar een aanpak waarin beide benaderingen worden gecombineerd?

Door in kort bestek het sociologische en maatschappelijke debat over (duurzame) consumptie te schetsen, krijgen we een beeld van de sociale context van duurzaam consumeren, aansluitend op ons omgevingsperspectief.

Op basis van een theoretische checklist vergelijken we enkele recente onderzoeksinitiatieven die op dit vlak zijn ontplooid. Daarbij is de keuze gevallen op het CONTRAST-project, dat zich richt op duurzame leefstijlen en consumptiepatronen, en het voorstel van een CAPABILITY-index in het kader van een duurzame kwaliteit van leven. Zoals hiervoor uiteengezet hebben deze onderzoekstrajecten – alhoewel ze los van elkaar opereren – beide een relatie met MNP-activiteiten en zijn ze inhoudelijk interessant omdat ze putten uit verschillende wetenschappelijke bronnen en tradities. Vanuit een beleidsmatig perspectief staat de vraag centraal welke aangrijpingspunten CONTRAST en CAPABILITY bieden voor de bevordering van duurzame consumptie en of combinatie van deze trajecten zinvol is.

1.6 Opbouw

In hoofdstuk 2 schetsen we een *state of the art* van het debat over duurzame consumptie. Daarbij baseren we ons in hoofdzaak op een recente reader (Jackson, 2006), die ons inziens een goed en interessant overzicht biedt. Deze exercitie is dus niet bedoeld als een uitputtende beschrijving van de discussies en literatuur op dit vlak, maar heeft als doel de lezer een algemene achtergrond te bieden en discussies toegankelijk te maken. We sluiten af met een theoretisch raamwerk waarin verschillende niveaus van analyse zijn onderscheiden; met behulp van dit raamwerk vergelijken we naderhand de twee onderzoeksprojecten die in deze studie centraal staan.

In de hoofdstukken 3 en 4 behandelen we achtereenvolgens CONTRAST en CAPABILITY. Daarbij wordt zowel ingegaan op de theoretische en empirische basis van de onderzoekstrajecten, als op de aangrijpingspunten die ze bieden voor beleid met betrekking tot duurzame consumptie.

In hoofdstuk 5 vergelijken we de beide onderzoeksbenaderingen op hun sterke en zwakke punten en bediscussiëren we de implicaties die verbonden zijn met de keuze voor een bepaalde benadering. Wat betekent het als we ervoor kiezen een van beide onderzoekslijnen verder te ontwikkelen en de andere te laten liggen? Op basis van onze vergelijking komen we tot een aantal aanbevelingen voor onderzoek en beleid.

Ten slotte zetten we in hoofdstuk 6, terugkijkend naar de probleemstelling van deze studie, de voornaamste conclusies op een rij.

2 Consumptie-omgeving in vogelvlucht

2.1 Inleiding

Artikelen in de media over duurzame consumptie lijken sinds de geruchtmakende film 'An Inconvenient Truth', van voormalig vice-president Al Gore, meer dan ooit in te haken op het probleem van de dreigende klimaatverandering. Dikwijls ligt de focus in deze artikelen echter op de mogelijkheden van innovatieve technologieën. Het sociale proces van consumptie komt slechts zijdelings aan de orde. Zo kan uitvoerig worden ingegaan op het klimaatnut van *hotfill* wasmachines, zonneboilers, subsidies voor zuinige auto's, natuurcompensatie via speciale creditcards, de binding van CO₂ door vergruisd olivijn of de slimme ecologische productontwerpen van *cradle-to-cradle*, zonder dat – zoals duurzaamheidsdeskundige Pancho Ndebele onlangs constateerde - dieper wordt ingegaan op de sociaal-economische aspecten van duurzaamheid.⁴ Een uitzondering hierop schijnt het bericht over de stichting Urgenda 2050: een platform van diverse mensen en organisaties die van Nederland een duurzaamheidsproeftuin willen maken, waarbij ook de sociale opgaven worden beklemtoond.⁵ Bij een nadere blik op de website valt evenwel op dat men concreter is in het schetsen van grootschalige technische oplossingen ('Icoonprojecten'), dan in het aangeven van sociale en bestuurlijke randvoorwaarden die nodig zijn voor een duurzamere samenleving.

De nadruk in de media op technische oplossingen die kunnen zorgen voor een meer duurzaam gebruik van schaarse middelen, weerspiegelt in zekere zin de definitiestrijd rond duurzaamheid, die vooralsnog in het voordeel uitvalt van een 'efficiëntie-benadering'. In dit hoofdstuk kaarten we eerst deze politieke definitiekwestie aan.

Dan beschrijven we in vogelvlucht de kritische slingerbeweging die zich in het wetenschappelijk en maatschappelijk debat over (duurzame) consumptie heeft voorgedaan. In het begin typeert dit debat zich door een scherpe kritiek op de moderne consumptiemaatschappij. Hierop komt op zijn beurt de kritiek dat deze consumentismekritiek zich schuldig maakt aan eenzijdigheid. Dit leidt uiteindelijk tot genuanceerde perspectieven, die ook meer hoopvolle oplossingsrichtingen herbergen.

Daarna geven we aan de hand van vijf stellingen de stand van zaken weer van de discussie over de maatschappelijke context van duurzame consumptie. Hierop voortbouwend construeren we een algemeen theoretisch raamwerk, waarmee initiatieven en onderzoeksbenaderingen op het vlak van duurzame consumptie nader kunnen worden beoordeeld en gekwalificeerd.

⁴ NRC Handelsblad, 24/25 februari 2007, 'Zelf het klimaat redden' (Zaterdag Bijvoegsel, p41); NRC Handelsblad, 14/15 juli 2007, 'De stelling van Pancho Ndebele: Nederland denkt te beperkt over duurzame ontwikkeling' (p15); NRC Handelsblad, 4/5 augustus 2007, 'Verkoelend olivijn' (Wetenschap & Onderwijs, p14-15); Resource nr. 08, 18 oktober 2007, 'Blijmoedig het milieu verbeteren' (p8-9).

⁵ NRC Handelsblad, 14/15 juli, 'Urgenda – maak van Nederland een duurzame proeftuin' (Opinie & Debat, p11). Zie ook de website: www.urgenda.nl.

2.2 Definities van duurzame consumptie

In de *Earthscan Reader in Sustainable Consumption* (Jackson, 2006a) staan acht verschillende definities opgesomd van duurzame consumptie. In Tekstbox 2.1 zijn er daarvan ter illustratie vier weergegeven. Deze uiteenlopende omschrijvingen weerspiegelen de conceptuele strijd die zich rond duurzame consumptie afspeelt. Een belangrijke vraag in dit definitiedebat is in hoeverre dit begrip voornamelijk het efficiënter maken van consumptiepatronen door meer duurzame producten en productieprocessen centraal moet stellen, dan wel dat het ook aandacht moet vestigen op mogelijk ingrijpende veranderingen van consumptiepatronen en leefstijlen.

Tekstbox 2.1 Definities van duurzame consumptie

“The use of goods and services that respond to basic needs and bring a better quality of life, while minimizing the use of natural resources, toxic materials and emissions of waste and pollutants over the lifecycles, so as not to jeopardize the needs of future generations”.

S. Ofsted, Symposium: Sustainable Consumption, 1994

“The special focus of sustainable consumption is on the economic activity of choosing, using, and disposing of goods and services and how this can be changed to bring social and environmental benefit”.

IIED (International Institute of Environment and Development), 1998

“Sustainable consumption is not about consuming less, it is about consuming differently, consuming efficiently, and having an improved quality of life”.

UNEP (United Nations Environment Programme), 1999

“Sustainable consumption is a balancing act. It is about consuming in such a way as to protect the environment, use natural resources wisely and promote quality of life now, while not spoiling the lives of future consumers”.

NCC (National Consumer Council), UK, 2003

Bron: Jackson, 2006a, p5.

Daarmee samenhangend is het heikele punt of duurzame consumptie *minder* consumptie betekent, of *andere* consumptie. Hierbij speelt op de achtergrond de ideologische beladenheid van beleidsinterventies in het private domein en de mogelijke beknotting van persoonlijke keuzes. Door duurzame consumptie op de eerste plaats te verbinden met een efficiënter gebruik van natuurlijke hulpbronnen, zoals veel gevestigde politieke en internationale instituties geneigd zijn, wordt deze heikele kwestie ontweken. Men kiest dan impliciet voor politieke terughoudendheid als het gaat om interventies die het volume van consumptie beogen terug te dringen. Deze efficiëntiebenadering van duurzaamheid, die dus verbonden is met gevoelige politieke posities, heeft een niet te onderschatten invloed heeft op het definitiedebat. De UNEP-definitie bijvoorbeeld lijkt met haar voorzichtige openingszet, dat het bij duurzaamheid niet om minder consumeren gaat, te willen voorkomen dat invloedrijke landen of instituties vanuit een politiek-ideologische schrikreactie meteen afhaken.

De inhoudelijk en politiek gezien belangwekkende keuze voor een efficiëntiebenadering wordt nog al eens eufemistisch weggemoffeld, bijvoorbeeld door bij duurzame ontwikkeling te spreken over een ontkoppeling tussen economische groei en milieudruk. Daarmee krijgt deze conceptuele keuze het karakter van een neutrale, technische beslissing. Hoewel economische groei en duurzaamheid elkaar niet uitsluiten, lijkt het op basis van historische feiten echter naïef om ervan uit te gaan dat meer efficiëntie in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen

'automatisch' een voldoende oplossing is voor duurzame ontwikkeling. Ontwikkelingen uit het verleden laten zien dat economische groei tot nu toe gepaard is gegaan met een toenemende potvertering van (op korte termijn onvervangbare) aardse grondstoffen. Of meer efficiënte productietechnieken alléén dit tij kunnen keren, is de vraag. De toename van katalysatoren in auto's, die het schadelijke koolmonoxidegas uit de motor omzetten in koolstofdioxide, zet weinig duurzame zoden aan de dijk, wanneer het autogebruik exponentieel stijgt (zoals in Nederland het geval is).⁶ De mondiale winst van een meer duurzaam georganiseerde landbouw zal waarschijnlijk als sneeuw voor de zon verdwijnen, wanneer de inwoners van het economisch opbloeiende China allengs overgaan tot een 'westers' dieet met vlees als hoofdschotel.⁷

Om een te smalle blik op duurzame consumptie te voorkomen, sluiten wij ons aan bij definities die een breed blikveld hebben (in box 2.1 lijkt bijvoorbeeld de omschrijving van het ILED goed te voldoen aan dit criterium). Onder duurzame consumptie vallen in principe ook ingrijpende veranderingen van leefstijlen en sociale verhoudingen, waarbij minder consumptie misschien wel noodzakelijk is.

2.3 De slingerbeweging in de kritiek op consumptie

Het begrip duurzame consumptie is van vrij recente datum. Pas vanaf begin jaren negentig in de vorige eeuw kreeg het begrip een vaste plaats op de politieke en maatschappelijke agenda. De Conferentie over Milieu en Ontwikkeling in Rio de Janeiro in 1992, waarin het Verdrag inzake Biologische Diversiteit werd aangenomen, kan hier worden gezien als een mijlpaal. In hoofdstuk vier van 'Agenda 21' (het beleidspolitieke document dat uit de Rio-conferentie voortkwam) wordt gesproken over de noodzaak om zowel duurzame productie als consumptie te bevorderen (Jackson, 2006a, p3). In dit verband wordt expliciet gewezen op het belang van een beter begrip van consumptie om te kunnen komen tot meer duurzame consumptiepatronen. In de daarop volgende jaren is duurzame consumptie een erkend onderwerp op internationale conferenties over duurzaamheid, zij het dat het politieke discours rond het begrip – zoals hiervoor uiteengezet - mettertijd vooral gekleurd wordt door een 'efficiëntiebenadering'.

De discussie over duurzame consumptie staat niet op zichzelf. Deze is verbonden met een wetenschappelijke en maatschappelijke discussie over (westerse) consumptie, die al decennia gaande is. Vandaar dat men eigenlijk kan spreken van 'een discussie in een discussie' (Jackson, 2006a, p7-8). Wil men het debat over duurzame consumptie goed begrijpen, dan is het van belang ook kennis te nemen van het algemene sociologische en maatschappelijke debat over consumptie. In de afgelopen vier decennia heeft zich in dit algemene debat een slingerbeweging in de kritiek voorgedaan.⁸

Kritiek op het consumptisme

In de traditie van denkers zoals Erich Fromm, Herbert Marcuse en Ivan Illich ontwikkelt zich in de jaren zeventig van de vorige eeuw een felle kritiek op de 'eendimensionale' westerse

⁶ MNP, 2007b, p39.

⁷ Zhang *et al.*, 2008.

⁸ Volledigheidshalve zij opgemerkt dat de discussie over consumptie lange historische wortels kent. Deze reiken terug tot de klassieke oudheid, denk bijvoorbeeld aan Aristoteles' behandeling van geluk, matigheid en genot in zijn *Ethica Nicomachea*. Binnen de sociologie is de klassieke studie van Thorstein Veblen over '*conspicuous consumption*' (*The Theory of the Leisure Class*, 1899) een exemplarisch voorbeeld van negentiende-eeuwse samenlevingskritiek waarin de maatschappelijke betekenis van consumptie centraal staat.

consumptiemaatschappij. De analyse van Fred Hirsch in *The Social Limits of Growth* (1977) is hier een mijlpaal. Volgens hem hebben verzakelijking en commercialisering (*commodification*) tot een sociale verarming van de samenleving geleid. Hirsch stelt dat als gevolg van de toenemende private vermarkting van goederen en diensten, die stoelt op geld, eigendom en individualistische bevredigingsstrategieën, belangrijke sociale waarden onder druk komen te staan en dreigen te verdwijnen. Hij doelt dan op waarden zoals openheid, gezelligheid, plichtsgevoel en vertrouwen; waarden die verbonden zijn met de publieke sfeer en het collectieve netwerk van menselijke relaties.

De consumentismekritiek, zoals die bij Hirsch maar ook bij andere auteurs valt aan te treffen, krijgt bijval in een tegencultuur, waarin een meer sobere, minder materialistische leefstijl wordt gepropageerd. Deze tegencultuur blijft ook in de daaropvolgende decennia van invloed. Zo pleit bijvoorbeeld Duane Elgin in *Voluntary Simplicity* (1981) voor een consumptieve leefwijze waarin materiële en spirituele bewustwording centraal staat. Een voorbeeld van meer recente datum is het boek *The Overspent American* van Juliet Schor (1998), waarin negen principes worden geformuleerd om de leegte van het consumentisme te lijf te gaan.⁹

Kritiek op de consumentismekritiek

De kritische voorstelling van zaken, waarin consumptie wordt afgeschilderd als een zichzelf versterkende bron van kwaad die allerlei sociale ellende veroorzaakt, krijgt echter ook op haar beurt kritiek. Deze weergave van de consumptiemaatschappij zou te eenvoudig zijn en een overdosis aan moraliteit bevatten die zorgt voor een bias (Miller, 2001). Een adequate analyse van consumptie wordt daardoor gedwarsboomd.

Met name vanuit de culturele antropologie wordt aangetoond dat consumptie onderwerp van empirisch onderbouwde kritiek kan zijn, zonder dat men hoeft te vervallen in een simplistische morele verwerping van consumptie. Het denken van Mary Douglas is hier toonaangevend. Zij benadrukt dat consumptie veel meer is dan het gebruik en verbruik van producten ten behoeve van een noodzakelijk levensonderhoud (*subsistence*: voldoende eten te hebben, verzorging, een dak boven je hoofd etc.). Het primaire doel van consumptie, aldus Douglas, is het creëren van een 'sociaal universum' waarin hij of zij door middel van het presenteren en delen van goederen een eervolle of lofwaardige plek kan innemen. Consumptie is een proces dat is verbonden met het communiceren van sociale boodschappen (omtrent welbevinden, status en positie) aan anderen. Goederen hebben een symbolische betekenis; dit kan ook verklaren waarom consumptiegroei zich onverminderd kan voortzetten in een situatie van materiële overvloed.

Hierop aansluitend vestigen auteurs zoals Grant McCracken (1990) en Colin Campbell (1994) de aandacht op de hoop en idealen waarmee consumptieactiviteiten zijn doordrenkt. Dergelijke consumptieve aspiraties moeten niet als irrationeel of minderwaardig terzijde worden geschoven. Zo betoogt McCracken (1990) dat consumptie verbonden is met de spanning tussen werkelijkheid en ideaal, die het menselijk bestaan op onontkoombare wijze kenmerkt. Men koopt een mooi huis in de hoop dat daarmee ook de belofte van een gelukkig leven wordt vervuld. Als vervolgens blijkt dat het gelukkige leven daarmee toch niet is bereikt, gaat men op zoek naar nieuwe beloftevolle consumptiegoederen die het geluk zouden realiseren. McCracken spreekt hier over het mechanisme van *displaced meaning* ('verplaatste betekenis'). Dit mechanisme, innig verbonden met onze diepste hoop en idealen, zou mede verklaren waarom moderne consumptiepatronen zich zo moeilijk laten indammen.

⁹ Door bijvoorbeeld verlangens te beheersen, leren te delen door te lenen, het deconstrueren van reclameboodschappen of (kostbare) tijd te creëren door minder te werken (*downshiften*), kan men volgens Schor een creatiever en rijker leven leiden.

Meer genuanceerde perspectieven

Hoewel de kritiek op de consumptiemekritiek een goed tegengif bleek tegen moralisme en simplificatie, aldus Jackson (2006a, p18), is hiermee nog geen oplossing gegeven voor het probleem dat huidige leefstijlen en consumptiepatronen een duurzame leefomgeving in de weg staan. Door kennis te nemen van sociaal-culturele betekenisprocessen, die in combinatie met economie en technologie het vliegwiel van consumptie vormen, kan naïviteit worden voorkomen ten aanzien van gemakkelijke oplossingen. Maar tegelijkertijd kan deze kennis voeren tot het machteloze gevoel dat de 'moderne consumptietrein' niet is te stoppen, of te sturen in een duurzame richting waarbij de lasten en lusten eerlijk over de wereld zijn verdeeld.

In het laatste decennium zien we evenwel meer genuanceerde oplossingsrichtingen ontstaan. Daarin wordt getracht de wissels te vinden die de moderne consumptietrein op een duurzamer spoor kunnen brengen. Men probeert daarbij een eenzijdig, rationalistisch actormodel te overstijgen en kritisch te zijn over consumptieve ontwikkelingen, zonder dat dit uitmondt in stigmatisering van consumptie. Een voorbeeld hiervan is de ecologische moderniseringstheorie, althans de variant daarvan waarin ook de rol van burger-consumenten meer uitvoerig in de analyse wordt betrokken (Spaargaren 1997, met name hoofdstuk 6). In deze benadering wordt de symbolische betekenis van consumptiegoederen weliswaar erkend, maar tegelijkertijd stelt men vast dat goederen altijd verbonden blijven met objectieve eigenschappen die kunnen leiden tot milieuschade. Volgens de ecologische moderniseringstheorie moet er een brug worden geslagen tussen sociologen die sociale regels en veranderingsprocessen analyseren, en ecologische en technische wetenschappers die de 'harde' milieueffecten van menselijk gedrag in kaart brengen. Verder wordt erop gewezen dat sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw een positief veranderingsproces is waar te nemen, te karakteriseren als ecologische rationalisering (Spaargaren *et. al.*, 2007, p5). Geleidelijk aan zijn ecologische randvoorwaarden en condities die voor duurzame ontwikkeling van belang zijn doorgesijpeld in moderne maatschappelijke instituties; deze hebben mettertijd een zelfstandige plek veroverd, naast allerlei economische waarden en criteria. Dit ecologische rationaliseringsproces zien we ook terug in de maatschappelijke sfeer van consumptie, waar het heeft geleid tot nieuwe normen, afwegingskaders en handelwijzen, en uiteindelijk tot meer milieuvriendelijke gedragsroutines. Kennis over deze sociale veranderingen biedt kansen om het doel van een duurzamere samenleving dichterbij te brengen.

2.4 Theoretische stand van zaken

Een samenvattend overzicht geven van het theoretische debat rond duurzaam consumeren is verre van gemakkelijk, gezien de bloeiende literatuur op dit vakgebied. In het afsluitende hoofdstuk van de *Earthscan Reader in Sustainable Consumption* (2006b, p367-395) poogt Jackson niettemin de ontwikkelingen te resumeren. Aan de hand van vijf stellingen geeft hij de theoretische stand van zaken toegankelijk weer, en biedt hij een handvat voor de verschillende handelingsniveaus die men hier kan onderscheiden. Hierop voortbouwend kan een algemeen theoretisch raamwerk worden geconstrueerd, waarmee initiatieven en voorstellen om duurzame consumptie te bevorderen kunnen worden geëvalueerd.

We nemen de vijf stellingen van Jackson grotendeels letterlijk over en geven daarbij een eigen toelichting en interpretatie. De gepresenteerde stellingen moeten niet worden gezien als samenhangende thesen in het kader van een integrale theorie over duurzame consumptie, maar als deelconclusies die de inzichten en debatten over de verschillende aspecten van (duurzame) consumptie redelijk volledig weergeven.

Motivaties en behoeften zijn te begrijpen als ‘gerealiseerde menselijke mogelijkheden’ die voor het bestaan fundamenteel worden geacht

Binnen de sociale wetenschappen wordt nog steeds getwist over de vraag of een ‘absolute set’ van menselijke motivaties en behoeften objectief is vast te stellen. Volgens critici is elke poging tot objectiviteit misleidend, omdat elk voorstel cultureel of historisch is gekleurd. Een bias is volgens hen niet te vermijden. Aan de andere kant van het spectrum staan onderzoekers die menen dat het wel mogelijk is op objectieve wijze behoeften te formuleren die bepalend zijn voor een bevredigend menselijk bestaan. De term ‘gerealiseerde menselijke mogelijkheden’, die een vertaling is van *human functionings*, is hier te beschouwen als een theoretisch compromis. Het begrip *human functionings* is afkomstig van de *capability*-benadering van Amartya Sen. Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen het aanbod van keuzes waaruit mensen kunnen kiezen voor de invulling van hun bestaan (*capabilities*) en de daadwerkelijk gerealiseerde keuzes (*functionings*).¹⁰ ‘Gerealiseerde menselijke mogelijkheden’ (*human functionings*) moeten dus worden begrepen in het licht van mogelijke kansen in het leven (*capabilities*).

Tegen de achtergrond van het onbesliste debat over de objectiviteit van motivaties en behoeften, zijn Sens benadering en terminologie in verschillende opzichten een interessant compromis. Ten eerste vestigt het de aandacht op het keuzepalet aan levensinvullingen van mensen. Ook bij consumptievraagstukken is dit van belang. Het gaat niet alleen om het voedsel dat men kan kopen en nuttigen, maar ook en misschien wel vooral om het assortiment dat de burger-consument krijgt aangeboden en de keuzes die daarin mogelijk zijn. Ten tweede hebben de concepten van Sen als voordeel dat ze ruimte bieden aan het uitgangspunt dat alle mensen een basale set van motivaties en behoeften delen, maar de invulling daarvan variabel is en afhankelijk wordt geacht van welvaart, cultuur en tijdperk. Zo lijken Nederlandse burgers vandaag de dag in toenemende mate eisen te stellen aan de wijze waar en hoe hun voedsel wordt geproduceerd, iets waar hun landgenoten in de naoorlogse tijd niet of nauwelijks een issue van maakten.

Het zelf is een sociale constructie

Het zelf komt tot stand door communicatie met anderen. Exemplarisch voor deze sociologische leerstelling is het werk van George Herbert Mead. Identiteiten van mensen zijn onontkoombaar verbonden met hun directe sociale omgeving. Ook een identiteit die zelfstandigheid en onafhankelijkheid van anderen uitdrukt, komt tot stand in het sociale verkeer met andere mensen en is in die zin altijd afhankelijk van anderen. In de vorming (of sociale constructie) van het zelf is de beleving van schaamte een cruciale ontwikkelingscomponent. De paradox van schaamte is dat het gaat om zeer intieme gevoelens, die tegelijkertijd op uiterst kwetsbare wijze verweven zijn met de verwachtingen van anderen. Ook consumptief gedrag is altijd verbonden met een identiteit en de verwachtingen van anderen. De invloed van schaamte moet daarbij niet worden onderschat. Het volgende gedachte-experiment kan dit verduidelijken: indien de eigenaars van een *Sports Utility Vehicle* (SUV) geen trots maar schaamte zouden voelen bij een dergelijk bezit, omdat het door hun directe sociale omgeving als een *‘Socially Unacceptable Vehicle’* zou worden bestempeld, heeft dit waarschijnlijk een veel groter effect op de verkoop van deze auto’s dan voorlichting over de nadelen voor milieu en verkeersveiligheid door een ‘overheid op afstand’.

Het menselijk gedrag is ingebed in een op routine gebaseerde sociale structuur

Deze sociologische leerstelling heeft een belangrijke basis in de structuratietheorie van Anthony Giddens (1999). Zijn theorie is inmiddels een door veel sociale wetenschappers

¹⁰ Deze twee begrippen zijn ook van cruciaal belang in de CAPABILITY-index die Robeyns en Van der Veen voorstellen in het kader van een duurzame kwaliteit van leven (zie hoofdstuk 4).

geaccepteerde visie op de wisselwerking tussen individueel gedrag en sociale structuren. Giddens slaagde erin een theoretisch kader en jargon te formuleren, waarin de aloude discussie of de mens nu vrij is of bepaald door zijn institutionele omgeving op zijn plek viel. Heel eenvoudig uitgelegd stelt Giddens, dat menselijk gedrag alleen mogelijk is door sociale structuren die hem middelen verschaffen om (tot op zekere hoogte) vrij te handelen, en dat sociale structuren alleen mogelijk zijn door de continuïteit en patronen van menselijk handelen. Beide componenten, individueel gedrag en sociale structuur, zijn op deze manier met elkaar vervlochten en bepalen elkaar wederzijds. Vanwege deze vervlechting van individueel gedrag en sociale structuur, spreken sociologen hier ook wel over de 'dualiteit van structuur'. Een goed voorbeeld van een Giddensiaanse benadering op het terrein van duurzame consumptie is de gedragspraktijken-benadering (*social practices approach*). Daarin wordt het handelen van burger-consumenten verbonden met gedragspraktijken die voortkomen uit de voortdurende wisselwerking tussen sociaal-politieke structuren en individuele levenskeuzes; ook de werking van alledaagse routines krijgt daarin veel aandacht.¹¹

Materiële objecten zijn dragers van symbolische betekenissen

Dat consumptieobjecten een symbolische rol vervullen en dat het hier gaat om een sociaal proces waarin persoonlijke, sociale en culturele betekenissen aan anderen worden doorgegeven en gecommuniceerd, zijn inzichten die niet meer zijn weg te denken uit het debat over (duurzame) consumptie. De cultureel antropologe Mary Douglas, aan wie we eerder al refereerden, is te beschouwen als een belangrijk grondlegster van dergelijke fundamentele inzichten. Hoewel sociale structuren en symbolische betekenisssystemen op haast onontwarbare wijze met elkaar verweven zijn, blijft het zinnig om 'cultuuronderzoekers' een eigen domein toe te kennen in de wetenschappelijke kennisvorming over consumptie. Een belangrijk verschil tussen cultureel-antropologische en sociologische benaderingen is dat antropologen trachten vanuit een meer wereld-historisch en niet-westers perspectief naar consumptie te kijken. Dit maakt dat hun analyses boeiende sparringpartners kunnen zijn voor de concepten en modellen die (westers georiënteerde) sociologen ontwikkelen.

De consumptiemaatschappij is een culturele afweer tegen anomie

Zinloosheid en anomie (normloosheid) vormen voor elke maatschappij een bedreiging. Wanneer de leden van een samenleving zich niet meer kunnen verbinden met zinvolle collectieve projecten (of voorstellingen daarvan) en afstand (dreigen te) nemen van de heersende normen en instituties, is de bestaansgrond van de samenleving zelf in het gedrang. De omgang met consumptiegoederen, waarbij het in principe ook mogelijk is te streven naar spiritualiteit en onthechting van aardse genoegens – denk bijvoorbeeld aan een land zoals Tibet waarin 'het spirituele' sterker op de voorgrond staat -, speelt een belangrijke rol in het collectieve zingevingsproces van een maatschappij. De wijze van consumptie geeft daaraan een concrete invulling en maakt deel uit van een sociaal-cultureel 'immuunsysteem' tegen zinloosheid en anomie.

Ook onze contemporaine consumptiemaatschappijen zijn in deze zin te beschouwen als culturele afweersystemen.¹² Bij ingrijpende veranderingen in consumptiepatronen gaat het niet slechts om een aanpassing van leefstijlen, maar om een transformatie van onze collectieve zingeving en idealen. Ter illustratie kan worden gedacht aan de denkbeeldige

¹¹ Ook het CONTRAST-project, dat zich richt op een transitie naar meer duurzame leefstijlen en consumptiepatronen, bouwt voort op de gedragspraktijkenbenadering en de kennis die bestaat over de werking van routines (zie hoofdstuk 3).

¹² Waarbij men zich overigens met Benjamin Barber (2007) kritisch kan afvragen of de huidige consumptiemaatschappij en het daarin belichaamde culturele ethos niet is uitgemond in een 'ziek' afweersysteem dat ons noodlottig zal worden als we daarin blijven volharden.

maatschappelijke gevolgen van beleidsingrepen die de mobiliteit van burgers drastisch zouden inperken: denk bijvoorbeeld aan het grootschalig terugdringen van autogebruik en vliegtuigreizen door het instellen van individuele kilometersquota. Dergelijke consumptiebeperkingen zouden een fundamentele inbreuk betekenen op het westerse beschavingsideaal van mobiliteit, dat wordt geassocieerd met persoonlijke vrijheid, ontdekking en ontwikkeling.

2.5 Een theoretische checklist

De bovenstaande weergave van de kennis en discussies rond (duurzame) consumptie is zeker niet uitputtend, maar de vijf stellingen bieden ons inziens een praktische kapstok om de theoretische stand van zaken aan op te hangen. In de geponeerde stellingen zit ook een opbouw wat betreft het niveau van analyse. Ze beginnen bij het individu en stijgen vervolgens min of meer trapsgewijs op tot het niveau van de samenleving. Alle maatschappelijke handelingsdimensies worden zo bestreken.

Ook wanneer men het inhoudelijk niet (geheel) eens zou zijn met de stellingen van Jackson, biedt deze analytisch opbouw van het individuele naar het collectieve een handig raamwerk, dat men naar eigen inzicht kan invullen. Hieruit kan tevens een theoretische 'checklist' worden geconstrueerd om benaderingen of initiatieven op het vlak van duurzame consumptie te beoordelen op hun theoretische aandacht en onderbouwing. Schematisch kan een dergelijke theoretische checklist er als volgt uitzien:

Tabel 2.1 Theoretische dimensies met betrekking tot duurzame consumptie

DIMENSIE (HANDELINGSNIVEAU)	DISCUSSIES/KERNBEGRIPPEN
1. Fundamentele ' <i>functionings</i> ' (individu)	Menselijke motivaties, hulpbronnen, behoeften, ' <i>capabilities</i> '
2. Sociale identiteiten (kleine groep, ' <i>face-to-face</i> ')	Directe omgeving/ referentiegroep, zelfbeelden, schaamte, waarden
3. Sociale structuren/culturele betekenisystemen (gemeenschap of functionele organisaties)	Instituties, gedragspraktijken, routines, transitie, technologie, leefstijlen, symbolen, normen
4. Maatschappijen (samenleving)	Anomie, collectieve zingeving, beschavingsidealen

In hoofdstuk 5, waarin we de twee onderzoeksbenaderingen die in deze studie centraal staan vergelijken, komen we op dit schema terug. Met behulp van het schema checken we dan in hoeverre de uiteenlopende handelingsdimensies worden bestreken en op welke dimensies de nadruk ligt. Op deze manier krijgen we een helderder beeld van de verschillende vertrek- en aandachtspunten van beide benaderingen.

3 De kruispunten van aanbod en consumptie

3.1 Inleiding

Nog al eens zien milieuwetenschappers of beleidmakers de consumerende burger als een belemmering in het succesvol realiseren van transitie naar duurzaamheid. Burgers zijn, zo luidt dan de redenering, niet bereid om echte, ingrijpende veranderingen in hun consumptiepatronen – veranderingen die ‘zeer doen’ – te accepteren, laat staan mee te organiseren. Het CONTRAST-project (**C**ONsumption **T**RANSITIONS for su**S**Tainability) heeft evenwel als uitgangspunt dat de burger-consument, als eindgebruiker van duurzame producten en diensten, een belangrijke aanjager van duurzame ontwikkeling kan zijn. Dan moeten overheid en bedrijfsleven wel op adequate wijze aansluiting vinden bij de (alledaagse) ervaringen en zorgen van burger-consumenten, en dezen weten uit te dagen met aantrekkelijke ideeën en initiatieven.

Doel van het CONTRAST-project is beleidsrelevante kennis te genereren, waarmee de betrokkenheid van burger-consumenten in transitieprocessen naar duurzame ontwikkeling kan worden gestimuleerd en ondersteund.¹³ De grondgedachte is dat actieve betrokkenheid van burger-consumenten in transitieprocessen naar een duurzamer economie en samenleving noodzakelijk is voor het slagen van deze processen. Plannen of maatregelen van de overheid en marktpartijen ter bevordering van duurzame consumptie moeten brede steun hebben van burger-consumenten. Is dit niet het geval, dan kunnen deze mislukken en zelfs contraproductief uitwerken. Denk aan het niet accepteren en/of niet goed gebruiken van milieu-innovaties door eindgebruikers (verf op waterbasis wordt als mindere kwaliteit verf gezien; de serre wordt bij de woonkamer getrokken, etc.) of aan allerlei paradoxale effecten van milieumaatregelen (spaarlampen leiden tot een goedkoper gebruik en daarmee in sommige gevallen tot meer en langer licht; lichtere en dus zuinigere automotoren leiden tot meer mobiliteit en een hogere uitstoot, etc.).

Transities in de vorm van vooral ‘technisch-instrumentele’ oplossingsstrategieën moet men dus niet proberen ‘achter de rug van burger-consumenten om’ te organiseren. De consumerende burger, aldus de CONTRAST-onderzoekers, is geen passieve volgeling van processen. De uitdaging is juist gunstige sociale randvoorwaarden te creëren, waardoor die burger een actieve rol kan spelen in het proces van transitie.

We schetsen eerst het theoretische kader van CONTRAST. Vervolgens bespreken we de verschillende contextuele factoren die volgens de onderzoekers van invloed zijn op het gedrag van burger-consumenten. Daarna illustreren we aan de hand van concrete casussen de empirische basis van deze benadering. Tot besluit geven we de beleidsmatige aangrijpingspunten voor verduurzaming van consumptie weer.

¹³ In CONTRAST participeren verschillende instituten: Wageningen Universiteit, Universiteit van Tilburg, Milieu- en Natuurplanbureau en het Landbouw Economisch Instituut. Interactie met en disseminatie van kennis naar onderzoekers binnen RIVM en LEI en beleidsmakers (met name binnen VROM, LNV en VWS), vormen een belangrijk onderdeel van het project. Het onderzoeksteam bestaat uit promovendi, postdoctorale onderzoekers en twee projectleiders.

3.2 Theoretische basis: *Social Practices Approach*

Pogingen om 'milieurelevant handelen' vooral vanuit een sociaal-psychologisch perspectief te beschrijven (bv. Vinken and Ester, 1999), bieden volgens CONTRAST geen optimale verklaring. Het voortbouwen op het bekende attitude-gedrag model van Ajzen (1991) heeft beperkingen. Hoewel uit deze hoek steeds meer aandacht bestaat voor de context van handelen (bijvoorbeeld door het toevoegen van variabelen zoals 'sociale normen' of 'externe voorwaarden voor gedrag'), heeft dit niet geleid tot een bevredigend theoretisch antwoord. Het sociaal-psychologisch empirisch onderzoek op dit terrein levert enkel zwakke correlaties op tussen waarden en gedrag (Vringer 2005).

Het theoretisch vertrekpunt van CONTRAST is, dat menselijk handelen gezien moet worden als een gedeelde 'praxis'. Mensen begeven zich in *met anderen gedeelde* gedragspraktijken, waarbij gedrag op een grotendeels geroutiniseerde, maar niettemin praktisch-reflexieve manier en in interactie met anderen wordt vormgegeven. Niet het 'atomaire' individu, maar de concrete praktijken waarin individuen zich begeven, en de in en via die praktijken gereproduceerde routines, kennis en vaardigheden, moeten volgens deze benadering het onderwerp van analyse, beleid en actie zijn. Illustratief voor deze theoretische benadering is het cyclische patroon dat kenmerkend is voor het verdwijnen en ontstaan van sociale handelingroutines.

De cyclus van routines

Sociale structuren creëren ingesleten menselijke gewoontepatronen. In het proces waarin zulke handelingroutines totstandkomen valt een zekere cyclus waar te nemen. Deze cyclus bestaat uit (i) *de*-routinisering: doorbreking van alledaagse ervaringen en bewustwording, (ii) de kritische 'doorlichting' van bestaande routines door meer uitgekristalliseerde discussies, (iii) de groei en ontwikkeling van ander gedrag en vervolgens (iv) de *re*-routinisering daarvan (Spaargaren, 2001, p20 e.v.). Deze cyclus zien we ook terug in de ontwikkeling van duurzame consumptie. Bescherming van het milieu was niet altijd een vanzelfsprekend en alledaags issue. Pas na allerlei acties van milieugroeperingen (*de*-routinisering) en maatschappelijke milieudebatten ('doorlichting') belandde dit op de maatschappelijke agenda. En pas na allerlei leer- en veranderingsprocessen (groei en ontwikkeling) kreeg een schoon milieu een meer vanzelfsprekende plaats in het alledaagse handelen van burgers (*re*-routinisering).

Een Giddensiaans hart

Het conceptuele hart van CONTRAST is de structuratie-theorie van Anthony Giddens (1976, 1984; zie ook hoofdstuk 2). Daarin wordt gesteld dat de reproductie van sociale structuren en het praktische, alledaagse handelen van mensen met elkaar vervlochten zijn. Individu en structuur zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en geen van beiden heeft daarbij het logische primaat; de één bestaat altijd, althans in een formeel-theoretische zin, bij de gratie van de ander.

Giddens' structuratie-theorie vormt de grondslag van de *Social Practice Approach* (SPA), die een belangrijke spil is in de theorie van CONTRAST. Door het uitgangspunt van 'sociale gedragspraktijken' kan men namelijk ontsnappen aan de discussie of het individuen of sociale structuren zijn die de uitkomst van maatschappelijke processen bepalen. Wanneer het gaat om de bevordering van duurzame consumptie, resulteert een discussie daarover maar al te dikwijls in een vruchteloze patstelling. Met aan de ene kant degenen die ter verklaring wijzen naar 'de burger die van alles wenst maar zelf niets wenst te doen' en aan de andere kant degenen die de nadruk leggen op 'alles bepalende maatschappelijke structuren' die verandering dwarsbomen. Aansluitend op Giddens menen de CONTRAST-onderzoekers dat het vruchtbaarder is om uit te gaan van sociale gedragspraktijken die als het ware tussen actor en

structuur in liggen (Spaargaren, 2001, p13 e.v.). Op deze manier doet men theoretisch recht aan de wisselwerking tussen individuele actor (*agent*) en structuur, en kan worden voorkomen dat in onderzoek of beleid de aandacht ofwel alleen uitgaat naar individueel gedrag, ofwel naar (institutionele) omgevingsfactoren.

Leefstijlen

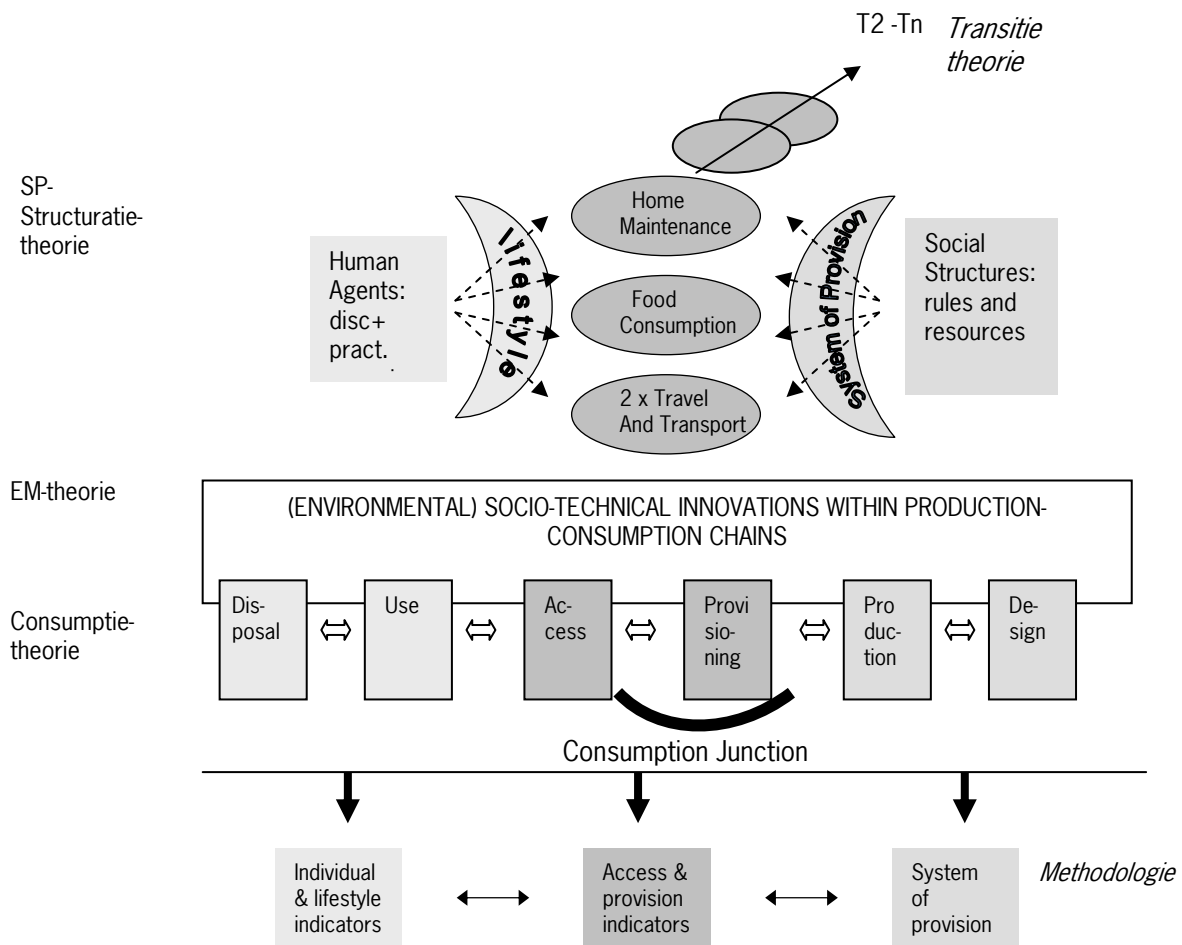
Met behulp van Giddens en het concept van gedragspraktijken kan ook nader worden omschreven wat leefstijlen zijn. Deze zijn te beschouwen als de optelsom van de gedragspraktijken van de *agent* plus het 'verhaal' (*narrative*) waarmee hij of zij de diverse praktijken met elkaar verknoopt en betekenis geeft. Met andere woorden, het leefstijlconcept verwijst naar individuele (maar tegelijkertijd met anderen gedeelde) 'verhalen' die het geheel van praktijken waarin mensen figureren een zinvolle betekenis verlenen.

Op basis van deze grondgedachte van sociale gedragspraktijken met daarmee verbonden leefstijlen heeft het CONTRAST-team een analysekader ontwikkeld. Daarin zijn ook de ecologische moderniseringstheorie en consumptiesociologische inzichten geïntegreerd (zie hoofdstuk 2). Een andere belangrijke invalshoek is de transitietheorie waarin aandacht is voor de verschillende sociale kanalen en actoren die van invloed (kunnen) zijn op veranderingsprocessen, met name waar het gaat om technologische innovaties (Geels, 2005; Geels & Schot, 2007; Grin, 2007; Shove, 2003).¹⁴ In figuur 3.1 is het theoretische bouwwerk op basis van deze verschillende invalshoeken schematisch weergegeven.

Het theoretische model van CONTRAST behelst zowel processen aan de aanbodkant (productie) als aan de vraagkant (consumptie). Voor onze studie, die zich richt op de maatschappelijke context van duurzame consumptie, is met name het sociaal-theoretische concept van *consumption junction* interessant. *Consumption junctions* zijn te beschouwen als de kruispunten waar 'groene vraag' en 'groen aanbod' elkaar treffen. Het zijn de sociale locaties waar op verduurzaming gerichte aanbiedingsstrategieën (van overheden, maatschappelijke organisaties of ondernemingen), en de consumptiestrategieën van groepen burger-consumenten samenkomen. Deze strategieën kunnen daar succesvol in elkaar haken, maar ze kunnen ook botsen.

Concrete fysieke voorbeelden van *consumption junctions* zijn de showroom, de supermarkt of de te verkopen woning waarin een rondleiding door de makelaar plaatsvindt. Het CONTRAST-project tracht deze *consumption junctions* nader in kaart te brengen en te analyseren. Zo wil men verhelderen waarom er in specifieke gevallen sprake is van een *fit* dan wel van een *misfit* tussen groene vraag en groen aanbod. Meer concreet krijgt dit gestalte in de analyse van een aantal consumptiedomeinen (wonen; mobiliteit; kleding en verzorging; voeding en eten; toerisme en recreatie), die vanuit een milieuoogmerk relevant zijn.

¹⁴ Voor een beknopte beschrijving van de sterke en zwakke punten van de verschillende theoretische invalshoeken, zie Spaargaren *et al.*, 2007, p5-7.

Figuur 3.1. Het theoretische en conceptuele model van CONTRAST (SP = Social Practice, EM = Economische Modernisering)

3.3 Consumption junctions

Het CONTRAST-project wil de dynamieken van *consumption junctions* via een diversiteit van onderzoeksstrategieën in beeld brengen. Welke variabelen zijn voor deze dynamieken relevant en hoe zijn deze te operationaliseren? De CONTRAST-onderzoekers onderscheiden contextuele factoren met een indirecte beleidsrelevantie enerzijds, en sociale dynamieken met een directe beleidsrelevantie anderzijds (Tekstbox 3.1).¹⁵

¹⁵ Met directe beleidsrelevantie wordt bedoeld dat de maatschappelijke praktijken via beleidsinterventies van (inter)nationale en regionale overheden als het ware rechtstreeks worden beïnvloed door ingrepen die passen in de tijd-ruimtelijke schaal van transitieprocessen (5 tot 10 à 15 jaar).

Contextuele factoren (indirecte relevantie voor beleid):

- (i) Diep in tijd en ruimte verankerde, geïnstitutionaliseerde karakteristieken van consumptiedomeinen.
- (ii) Mate waarin binnen een bepaald consumptiedomein het transitieproces naar duurzame ontwikkeling reeds is voortgeschreden.

Dynamieken (directe relevantie voor beleid):

- (iii) Kwaliteit en kwantiteit van het groene aanbod.
- (iv) Kenmerken van groene aanbieders.
- (v) Kenmerken van eindgebruikers (burger-consumenten).

(i) Algemene structurele karakteristieken

Hierbij kunnen we denken aan algemene ontwikkelingskarakteristieken van westerse leefstijlen en consumptiepatronen, bijvoorbeeld het toenemend autobezit of de stijgende uitgaven op het gebied van reizen en recreatie, maar ook aan de wijze waarop in Nederland de ruimtelijke planvorming zijn beslag gekregen heeft, of de aanwezigheid van bestaande (water)infrastructuren en bebouwing. Voor deze algemene samenlevingskarakteristieken geldt dat een verregaande mate van institutionalisering van handelen heeft plaatsgevonden. Ze hebben daardoor een zekere 'hardheid', een weerstand tegen verandering (uitgaande van het schaalniveau van 5 tot 10 à 15 jaar, dat bij consumptietransities gebruikelijk is). Hiermee is niet gezegd dat deze karakteristieken onveranderlijk zijn, noch dat een beleid gericht op transitie binnen consumptiedomeinen niet op de lange termijn tot een fundamentele verandering van deze structurele karakteristieken kan leiden.

(ii) De mate waarin binnen een bepaald consumptiedomein het transitieproces naar verduurzaming is voortgeschreden

De mate van vergroening is af te lezen aan (1) de mate waarin de milieu-impacts van productie en consumptie zichtbaar zijn gemaakt en gemonetariseerd en (2) de progressie van innovatieprocessen die transitie naar duurzaamheid beogen. In CONTRAST ligt de focus vooral op het 'groene gebruik'. In welke mate is binnen een bepaald consumptiedomein reeds sprake van meer duurzame producten, diensten en ideeën? Wat is de kans van opschaling van deze groene gebruikspraktijken naar andere (leefstijl)groepen? Op basis van secundaire bronnen stellen de CONTRAST-onderzoekers dat in Nederland het transitieproces in de domeinen 'voeden' en 'wonen' verder is voortgeschreden dan in de domeinen 'kleding en persoonlijke verzorging', 'mobiliteit' en 'toerisme'.

Het vaststellen van de mate en fase van vergroening van een consumptiedomein acht men in CONTRAST cruciaal voor een burger-consument georiënteerd transitiebeleid. Immers, wanneer in een consumptiedomein nog nauwelijks groen aanbod voor duurzamer consumeren voorhanden is kan van burger-consumenten geen actieve betrokkenheid worden verwacht.

(iii) Kwaliteit en kwantiteit van groen aanbod binnen gedragspraktijken

Door te kijken naar de kwantiteit en kwaliteit van groen aanbod binnen een bepaald consumptiedomein, kan men een meer specifiek beeld verwerven van de dynamiek aan de aanbodkant. Bij de inventarisatie en karakterisering van de *kwantiteit* van een consumptiedomein is het van belang zowel te kijken naar de (interne) domeinontwikkeling in de tijd, als naar de verhouding tot andere domeinen.

Bij de *kwaliteit* van het groene aanbod is het relevant hoe deze zich verhoudt tot de kwaliteitsstandaarden die gelden voor het reguliere aanbod; dit kan worden geïnventariseerd

in termen van prijs en in termen van hogere of lagere niveaus van *comfort*, *cleanliness* en *convenience (CCC-levels)*, die het groene aanbod realiseert. Onder kwaliteit valt ook de manier waarop leveranciers het groene aanbod onder de aandacht te brengen en betekenis geven (*framing*). Welke elementen en aspecten benadrukken zij in hun communicatie met eindgebruikers? Belangrijk is hier het gebruik van gestandaardiseerde informatievormen zoals labels, merknamen (*brands*) of certificaten. Ten slotte is de vraag relevant welke aanbieders de meest pro-actieve strategie voeren om een groen aanbod beschikbaar te stellen en of het vanuit het oogpunt van duurzaamheid wenselijk is deze 'groene voorlopers' beleidsmatig te ondersteunen (bijvoorbeeld door het creëren van een *level playing field* voor groenere producten en diensten).¹⁶

(iv) Strategieën van groene aanbieders: 'modes of provision'

Behalve de kwantiteit en kwaliteit van groen aanbod binnen een bepaald consumptiedomein, spelen ook de motieven en strategieën van pro-actieve aanbieders een belangrijke rol. Deze kunnen zorgen voor verschillende *modes of provision* (voorzieningsvarianten of 'toevoerwegen') binnen een economisch aanbodstelsel. In CONTRAST gaat de aandacht uit naar drie aanbodstrategieën van vergroening (inclusief de daarbij behorende consumentenoriëntaties):

1. Het niveau van vergroening van de algehele circulatiestromen (*flows*) van producten en diensten en daarmee samenhangende productie- en distributieprocessen;
2. De presentatie en verkoopprijzen van het groene aanbod, alsmede de voorlichting en communicatie (*information flows*) van aanbieders van groene producten en diensten;
3. De beelden en 'verhalen' (*narratives*) waarmee het groene aanbod wordt gepresenteerd als onderdeel van het duurzaamheidsbeleid van bedrijven (in de context van MVO).

Het voorbeeld van de BCC-campagne (zie Tekstbox 3.2) laat zien dat Nederlandse bedrijven aanbodstrategieën ontwikkelen waarin alledrie de strategieën worden ingezet. Ook in de voedingssector wordt overigens door verschillende ketens actief gebruik gemaakt van groene aanbodstrategieën.

Volgens de ecologische moderniseringstheorie kunnen marktpartijen een cruciale rol vervullen bij de vergroening van productie- en consumptieketens en daaraan gelieerde netwerken. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende *modes of provision* (typen voorzieningen), die elk een eigen *mode of access* (toegangspoort)¹⁷ hebben. Daarbij is de status, economische kracht en reikwijdte van de aanbieder van groot belang. Al deze verschillende modaliteiten kenmerken zich door eigen oriëntaties op de rol en inzet van burger-consumenten, eigen ruilverhoudingen en distributieprincipes. Bij het mobiliseren van groene betrokkenheid in het kader van transitie, dient men zich volgens CONTRAST steeds af te vragen welke modaliteit het meest effectief is en welke partij daarin het voortouw moet nemen. Hoe kan een efficiënte taakverdeling tussen publieke en private partners eruit zien om duurzame consumptie in een bepaald consumptiedomein te bevorderen? En hoe kan dit beleidsmatig worden ondersteund?

¹⁶ Een *level playing field* is te definiëren als 'een marktsituatie (een speelveld) waar voor alle partijen die zich in eenzelfde positie ten opzichte van die markt bevinden, dat wil zeggen toetreders ten opzichte van toetreders en zittende spelers ten opzichte van zittende spelers, dezelfde regels gelden, waardoor zij een gelijke uitgangspositie hebben om met elkaar te concurreren.' (Liedorp, 2006, p5). Overigens geeft het begrip *level playing field* veel onduidelijkheid en wordt het op diverse manieren gebruikt om verschillende soorten regelgeving te bepleiten (Liedorp, 2006, p43).

¹⁷ 'Toegangspoorten' zijn de beschikbare sociale settings waarin goederen of diensten kunnen worden verworven en geconsumeerd. Bestelt men via internet of koopt men aan de deur, gaat men naar een drukke winkelstraat in de stad of naar een IKEA-vestiging waar men de kinderen bij de ingang veilig kan afgeven aan de oppas?

Tekstbox 3.2. Het BCC-model als voorbeeld van de inzet van groene aanbodstrategieën

De winkelketen BBC verkoopt primair huishoudelijke apparaten en kan worden getypeerd als een consumption junction in de wit- en bruingoed-branche. In 2007 lanceert BCC een opvallende campagne waarmee men de prioriteit van het bedrijf voor duurzame ontwikkeling aan het grote publiek zichtbaar wil maken. Het doel hierachter is uiteraard het realiseren van een grotere afzet van energiebewuste apparaten. (*strategie 1*)

De campagne van Al Gore indachtig maakt men een serie advertenties waarin op humoristische manier het bestaan van het klimaatprobleem wordt betrokken op de noodzaak van energiezuinige apparaten voor huishoudens. Aanvullend verspreidt men een huis-aan-huis folder, waarin per productgroep de duurzamere alternatieven extra zijn toegelicht. (*strategie 2*)

Deze publieksgerichte 'buitenkant' van de campagne wordt ondersteund door een stevige inhoudelijke 'binnenkant': een pro-actieve groene bedrijfsstrategie, ontwikkeld in samenspraak met de Nederlandse milieubeweging die er als 'onafhankelijke deskundige' op toeziet dat het klimaatvraagstuk niet als een *greenwash* strategie wordt gebruikt. Naast het scholen van personeel en het nadrukkelijk presenteren van het groene assortiment, wordt in de BCC-campagne een verbinding gemaakt tussen het productassortiment enerzijds en de milieuprestatie van de winkelketen anderzijds. Groene producten moeten worden gepresenteerd in winkels die ook in hun intern functioneren (verlichten, verwarmen, afvalbeleid, transportbeleid) een goede milieuprestatie nastreven. (*strategie 3*)

Op die manier combineert de BCC-campagne dus alledrie de aanbodstrategieën van vergroening, en wel vanuit een doelbewust gekozen consumentenoriëntatie. De inzet en hoop van het bedrijf daarbij is dat het winkelende publiek zijn bezorgdheid om het klimaat vertaalt in een voorkeur voor groene BCC-producten.

(v) Gedrag van eindgebruikers: leefstijlen en 'modes of use'

De burger-consument, eindgebruiker van duurzame producten en diensten, staat onder sterke invloed van alledaagse routines. Een goed begrip van de dynamische cyclus van routines is naar de mening van de CONTRAST-onderzoekers van groot belang bij transities in consumptiepatronen. Transities in consumptiepatronen gaan namelijk vaak samen met een (tijdelijke) de-routinisering van gedrag: datgene wat tot nog toe vanzelfsprekend was – en dientengevolge routinematig verliep – wordt onderwerp van nadere reflectie, waarbij het (al dan niet) aannemen van alternatieven wordt overwogen. Het CONTRAST-project analyseert verschillende vormen van de-routinisering van consumptieve gedragspraktijken (Tekstbox 3.3).

Tekstbox 3.3. Een (mid)week in een eco-villa als voorbeeld van positieve de-routinisering

Een weekendje of midweek naar een recreatiepark is een activiteit waarmee veel Nederlanders (vooral met jonge kinderen) vertrouwd zijn. Ten opzichte van het 'normale huishouden' thuis is er sprake van een bewuste de-routinisering van het handelen. Men doet leuke dingen, brengt quality time door met het gezin, verwent elkaar, brengt meer tijd dan gemiddeld door in het zwembad, etc. Wanneer na een week het huisje (schoongemaakt) wordt achtergelaten, bestaat het gevoel dat het vakantiehuisje een beetje 'van ons' is geworden.

Vanuit deze achtergrond is de recreatiebungalow als alledaagse experimenteerruimte voor kennismaking met groene producten en handelwijzen een theoretisch aantrekkelijk idee. Huishoudens krijgen in een eco-villa, gestoffeerd met groene apparaten, diensten en ideeën, de kans om gedurende een (mid)week kennis te maken met alternatieven, die direct uitgeprobeerd kunnen worden. Daarmee test men in feite in hoeverre de groene alternatieven passen in de leefstijlen en huishoudelijke gedragsroutines van mensen, zonder dat dezen het risico lopen van kostbare miskopen. Mensen kunnen op deze manier groene producten op een praktische en vrijblijvende wijze beter leren kennen. Een dergelijke aanpak heeft overeenkomsten met hoe in het verleden recreatieve voorzieningen zijn gebruikt om andere, vernieuwende producten te introduceren (de lift, de kleurentelevisie, de sauna, nieuwe 'slaapformules', etc.).

Een leefstijl is, zoals eerder uiteengezet, te omschrijven als de optelsom van de gedragspraktijken van een persoon plus het 'verhaal' (*narrative*) waarmee hij of zij de diverse praktijken zin geeft en betekenisvol met elkaar verknoopt. De-routinisering en re-routinisering van gedrag impliceert veelal een aanpassing of aanscherping van onderdelen van het leefstijlverhaal van mensen. Binnen CONTRAST wordt in dit verband gekeken naar de mogelijke olievlekwerking van groene ideeën en handelswijzen. Groene gedragingen kunnen andere segmenten van de leefstijl 'besmetten'. Wanneer mensen thuis afval scheiden, zal het hen bijvoorbeeld eerder opvallen als dit op het werk of op het station juist niet gebeurt. Wanneer mensen binnen het domein van huishoudelijke apparaten, auto's en huizen aan bepaalde energielabels gewend zijn geraakt, zal het hen niet verbazen, wanneer een soortgelijk label opduikt bij het kiezen van een vakantiereis of het kopen van vlees.

Ook stelt CONTRAST zich als opgave, net zoals dit is gedaan voor de strategieën van groene aanbieders (variabele *ii*), het strategische groene gedrag van burger-consumenten (*modes of use*) nader te beschrijven en te onderzoeken. Meer kennis hierover kan volgens het CONTRAST-perspectief de beleidsontwikkeling op het vlak van duurzame leefstijlen en consumptiepatronen ondersteunen.

3.4 Empirisch onderzoek

Wil men de algemene eigenschappen en de sociale dynamiek van *consumption junctions* in beeld krijgen, dan is onderzoek naar sociale gedragspraktijken op het gebied van consumptie van groot belang. Op basis van de criteria 'alledaagsheid' en 'milieurelevantie' zijn in CONTRAST vijf consumptiedomeinen met daaraan gerelateerde gedragspraktijken geselecteerd voor nader empirisch onderzoek (tabel 3.1).

Tabel 3.1. Voor duurzame ontwikkeling relevante consumptiedomeinen en gedragspraktijken

Wonen, woningonderhoud en reparatie	Voeding en omgang met eten
luchtregeling binnenshuis	buitenshuis eten
renovatie van een woning	inkopen van voedsel
verwerving van een woning (huur of koop)	lunchen in de kantine
inrichting van een woning	maaltijden koken voor vrienden
	eigen voedselvoorziening
Mobiliteit en transport	
gebruik van stadsvervoer	Toerisme, ontspanning en recreatie
Forenzen	boeken van vakantie
aanschaf van auto	strandvakantie
benutting van publieke ruimte	wintersport
	stedenbezoek/bezichtiging
Kleding en persoonlijke verzorging	actieve vakantie
kopen van kleding	gezinsvakantie
douchen en baden	
fitness en sportbeoefening	
gezondheid en lichaamsverzorging	

Deze consumptiedomeinen, maar ook de verschillende gedragspraktijken daarbinnen, hebben ieder een eigen geschiedenis, karakter en ontwikkelingsgang. Zo zijn de sociale praktijken die zich binnen het domein voeden/eten afspelen rond de kantine, het restaurant en de supermarkt, allemaal *consumption junctions* met een eigen tijd-ruimtelijke structuur. Deze structuur is van invloed op de sociale interactie tussen aanbieders en gebruikers en op de transitieprocessen die hier mogelijk zijn. In supermarkten gelden bijvoorbeeld andere normen voor ruimtegebruik, communicatie en sociale omgang dan in restaurants. Ondanks deze verschillen herkennen burger-consumenten deze praktijken weer wel als 'bij elkaar horend'. Kantines, restaurants en supermarkten delen als voedingspraktijken bepaalde kenmerken; samen vormen deze kenmerken het 'regime' dat mede constituerend is voor alle voedingspraktijken.¹⁸ Op een soortgelijke manier worden het bezoeken van een reisbureau, het boeken van een vliegreis, het kopen van koffers, het in een hotel verblijven en het op excursie gaan, ervaren als bij elkaar horende gedragspraktijken die (mede) door het regime 'vakantie' worden bepaald.

Het CONTRAST-project richt zich op empirisch onderzoek van de gedragspraktijken binnen verschillende consumptiedomeinen. Hoe gaat men hier te werk? Hieronder een opsomming van de belangrijkste methodische elementen:

1. Inventarisering van socio-technische innovaties, die voor de betreffende gedragspraktijken van belang zijn om de transitie naar een duurzamer samenleving mogelijk te maken. Welke groene producten, diensten en ideeën worden door aanbieders ontwikkeld en op welke wijzen worden deze aangeboden aan de 'deelnemers' van de gedragspraktijk? Onderzoek naar de verschillende *formats* die aanbieders hanteren bij het presenteren en communiceren van het groene aanbod, door middel van focusgroepen die zijn samengesteld uit pro-actieve aanbieders. Met deze groene voorlopers kan worden vastgesteld welke manieren van aanbieden zij mogelijk en wenselijk vinden, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de gedragspraktijk en van de 'deelnemende' burger-consumenten.
2. Onderzoek naar de wijzen waarop de betrokken actoren zich de nieuwe, duurzamer producten, technologieën, denkbeelden en *narratives* al dan niet toe-eigenen. Welk experimenteer- en leerproces doorlopen de betrokkenen, nadat er een de-routinisering is opgetreden en in hoeverre is dit proces succesvol? Wordt een succesvolle incorporatie van het duurzamer alternatief gevolgd door een re-routinisering van (bepaald) gedrag?
3. Onderzoek naar de *fits* dan wel *misfits* tussen de groene technologieën en denkbeelden van aanbieders enerzijds, en de leefstijl- en gedragspraktijk gebonden kenmerken van eindgebruikers anderzijds. In focusgroepen, die bestaan uit eindgebruikers behorend bij een specifieke gedragspraktijk (bijvoorbeeld: kantinegebruikers, huizenkopers, klussers, vakantiegangers), wordt onderzocht hoe deze eindgebruikers oordelen over het groene aanbod en de *formats* waarmee dit wordt aangeboden. Aan eindgebruikers wordt gevraagd wat hun evaluaties zijn van de voorgestelde innovaties, mede tegen de achtergrond van hun (gedrags)ervaringen met en houdingen jegens groene alternatieven.

Tekstbox 3.4 geeft een illustratie van het empirisch onderzoek dat binnen CONTRAST wordt nagestreefd. Het voorbeeld is gerelateerd aan het consumptiedomein voeden/eten en gaat over de monitoring van groen aanbod in het kader van transitie. De centrale *consumption junction* in dit voorbeeld is de supermarkt.

¹⁸ Met 'regime' wordt hier bedoeld: de sets van regels en hulpbronnen en de virtuele structuren die een domein reguleren en meehelpen constitueren.

Tekstbox 3.4: Het instrument van eko-tellingen

De organisatie Milieudefensie begon tien jaar geleden met door vrijwilligers uitgevoerde, landelijke eko-tellingen. Daarbij wordt voor een steekproef van alle Nederlandse supermarkten vastgesteld hoeveel biologische producten er op een bepaald moment (periode augustus-september) in de schappen liggen. De supermarkt met het beste aanbod (= grootste aantal biologische producten) wordt beloond met de Eko-Award. Op basis van de resultaten van deze tellingen, die beschikbaar zijn op internet, kan de burger-consument snel zien welke supermarkt in zijn of haar directe omgeving het beste groene aanbod heeft. Daarnaast maken deze tellingen het mogelijk om verschuivingen in het groene aanbod over een reeks van jaren te volgen. Sinds enkele jaren doet ook Solidaridad (een ontwikkelingsorganisatie) mee aan de eko-tellingen: naast biologische producten worden sindsdien ook fair-trade-producten geteld.

Het instrument van de eko-tellingen is zowel in Nederland als in andere (vooral Scandinavische) landen een succesvol instrument gebleken. Niet alleen voor het informeren van burger-consumenten, maar ook voor het 'wakker houden' van belangrijke aanbieders in de voedselsector. Supermarktmanagers houden de verschuivingen in onderlinge prestaties nauwlettend in het oog; vermeende onjuistheden in de metingen of in de daaruit getrokken conclusies, worden in de pers van commentaar voorzien.

Een meetinstrument zoals de eko-telling maakt het mogelijk de ontwikkeling van de kwantiteit van het groene aanbod in de tijd te monitoren. Door op Europese schaal de prestaties van supermarkten op deze manier over een reeks van jaren te volgen, ontstaat inzicht in de transitieprocessen die zich binnen supermarktketens voltrekken. Wat ooit begon als een innovatieve activiteit voor een kleine niche van 'donkergroene consumenten', groeide uit tot een breder geaccepteerd instrument, dat prikkelt tot het realiseren van een meer volwaardig groen aanbod. Het bereikt inmiddels ook de *mainstream* van 'lichtgroene consumenten'. Naast Engeland, Zweden en Denemarken, bieden nu ook Zwitserland en Duitsland goed vergelijkingsmateriaal om de stand van het voedsel-transitieproces voor Nederland te bepalen.

In CONTRAST werkt men aan een verdere verbreding en verfijning van de eko-tellingen als beleidsinstrument. Daarbij worden naast kwantitatieve aspecten ook kwalitatieve aspecten in de analyse betrokken. Deze kwalitatieve aspecten hebben betrekking op de presentatie en de prijs van groene producten in relatie tot conventionele producten, de informatievoorziening rond groene producten, alsmede de *framing* van duurzame ontwikkeling door de supermarkten. Tevens tracht men het meetinstrument meer internationale allure te geven door te kijken naar de toepassingsmogelijkheden in niet-OECD-landen, zoals Brazilië, Thailand en China.

3.5 Aangrijpingspunten voor beleid

De visie van CONTRAST houdt in dat beleid ter bevordering van duurzame consumptie haar blik niet primair of uitsluitend moet richten op individuen en hun individuele opvattingen, maar ook of in plaats daarvan op de sociale randvoorwaarden en gedragspraktijken die voor het milieubeleid relevant zijn. Het beleid zou meer moeten sturen door het creëren van gunstige maatschappelijke condities, in plaats van zich overwegend of uitsluitend te concentreren op de beïnvloeding van (individuele) attitudes en meningen. Het concept van *consumption junction* kan hier goede diensten bewijzen. Door meer concreet in kaart te brengen welke contextuele factoren en dynamieken spelen op de 'kruispunten van aanbod en consumptie', kan het beleid meer gevoelig worden gemaakt voor de invloed van sociale omgevingsfactoren. Bovendien kan zo de vraag naar de 'eigen verantwoordelijkheid' van burger-consumenten voor duurzame ontwikkeling uit de abstract politieke en filosofische sfeer worden gehaald: verantwoordelijkheid en de 'te verwachten inzet' van burger-consumenten is en blijft context-afhankelijk. Als een goed groen aanbod ontbreekt, is er minder betrokkenheid van burger-consumenten te verwachten dan wanneer passende groene alternatieven in ruime mate aanwezig zijn.

Beleid dat duurzame consumptie wil stimuleren dient zich, aldus CONTRAST, te richten op het begeleiden en ondersteunen van transitieprocessen. Men ziet drie clusters van uitdagingen voor beleid en onderzoek.

1. Op het niveau van gedragspraktijken: identificeer de transities
 - a. Selecteren en afbakenen van een beperkt aantal alledaagse, voor milieu- en klimaatbeleid relevante gedragspraktijken binnen consumptiedomeinen;
 - b. Voor de geselecteerde gedragspraktijken de milieudruk en/of het milieuprofiel vaststellen, en daarbij gebruik maken van op nationaal en internationaal niveau vastgelegde milieu- en klimaatdoelstellingen;
 - c. Vertalen van technische milieudoelen (emissiereducties, klimaatbestendig maken, tegengaan verlies biodiversiteit etc.) in alledaagse milieudefinities die aansluiten bij de gedragspraktijk en daaraan deelnemende actoren;
 - d. Beschrijven van een 'handelingsperspectief' en een 'transitie-pad', die binnen een periode van 5 à 10 jaar moeten leiden tot het dichterbij brengen van de geoperationaliseerde milieudoelen;
 - e. Identificeren van de relevante netwerken en actoren die een rol spelen bij het tot stand brengen van de transitie binnen de gedragspraktijk.

2. Op het niveau van aanbieders en hun *systems of provision*: verbeter het aanbod
 - a. Ontwikkelen van een set indicatoren die de kwantiteit en kwaliteit van het groene aanbod (de beschikbare socio-technische innovaties) op het niveau van de gedragspraktijken in de tijd kunnen monitoren;
 - b. Ontwikkelen van een set indicatoren die de milieuprestatie van groene aanbieders binnen de gedragspraktijk in de tijd kunnen monitoren. De milieuprestatie wordt gespecificeerd naar de drie strategische dimensies (zie hiervoor) en wordt mede beoordeeld op de daarin belichaamde consumentenoriëntaties;
 - c. Ontwikkelen van een op aanbieders gericht beleid dat tot doel heeft de kwantiteit en kwaliteit van het groene aanbod te vergroten en bedrijven meer bewust te maken van hun (impliciete) consumentenoriëntaties.

3. Op het niveau van de eindgebruikers en hun leefstijlen: verbeter het gebruik
 - a. Ontwikkelen van een set indicatoren die het gebruik van groene producten en diensten door burger-consumenten binnen de gedragspraktijk kan monitoren.
 - b. Ontwikkelen van een set indicatoren die op het niveau van de gedragspraktijk de ontvankelijkheid (*receptiveness*) van burger-consumenten voor het reeds ontwikkelde en nog te ontwikkelen groene aanbod kan monitoren.

Marktpartijen, maatschappelijke organisaties en burger-consumenten zijn van cruciale betekenis in transitieprocessen, maar de CONTRAST-onderzoekers beklemtonen dat de rol van overheden belangrijk blijft in de overgang naar een duurzamer samenleving. Niet alleen vormt de overheid een belangrijke aanbieder van goederen en diensten, diezelfde overheid bepaalt via regulerings- en subsidiebeleid het *level playing field* waarbinnen marktpartijen moeten opereren.

4 Capabilities en duurzame levenskwaliteit

4.1 Inleiding

Duurzame ontwikkeling heeft verschillende dimensies: een sociaal-culturele (*people*), een ecologische (*planet*) en een economische (*profit, prosperity*). De duurzaamheidsverkenningen van het MNP beogen de stand van zaken van duurzame ontwikkeling te beschrijven en van daaruit mogelijke scenario's en handelingsperspectieven voor de toekomst te geven. Deze verkenningen zijn echter vooral vanuit de ecologische dimensie geschreven - de dimensie waarin het MNP het beste thuis is. In de laatste verkenning erkent men ook dat men nog steeds worstelt met de sociaal-culturele en economische dimensie (MNP, 2007 iii).¹⁹ Een van deze worstelingen is de vraag wat precies onder 'kwaliteit van leven' moet worden verstaan en hoe duurzame ontwikkeling op dit vlak kan worden gemeten. Weliswaar is duidelijk dat het gaat om welzijn, leefstijlen en consumptiepatronen, maar de conceptualisering en operationalisering in de eerste Duurzaamheidsverkenning riep vragen op. Vandaar dat het MNP opdracht gaf tot een studie naar het begrip 'kwaliteit van leven', met het oog op de mogelijkheden van conceptualisering en operationalisering. Deze studie, verricht door Ingrid Robeyns en Robert van der Veen (2007),²⁰ is uitgemond in een alternatieve conceptualisering en het voorstel van een CAPABILITY-index.

Het voorstel van Robeyns en Van der Veen (2007) betreft de ontwikkeling van een index, geïnspireerd door de *capability approach* (van Senn en Nussbaum), waarmee de kwaliteit van leven kwantitatief kan worden gemeten. Door deze index te relateren aan normatieve eisen van duurzaamheid, kan vervolgens worden vastgesteld in hoeverre sprake is van een *duurzame* kwaliteit van leven. In hun studie schenken Robeyns en Van der Veen tevens aandacht aan de omgevingsfactoren die levenssituaties en consumptiepatronen bepalen, zij het op een minder uitvoerige wijze dan in het CONTRAST-project.

We gaan eerst in op Robeyns' en Van der Veens definitie van een duurzame kwaliteit van leven. Daarna behandelen we de theoretische basis van de door hen voorgestelde CAPABILITY-index. Vervolgens kijken we naar de empirische pijlers waarop hun benadering berust en naar hun aanzet voor verdere operationalisering. Aansluitend komt het alternatieve onderzoeksdesign aan bod waarin de CAPABILITY-index in samenhang wordt gebracht met normatieve duurzaamheidseisen. Tot slot gaan we in op de aanknopingspunten die uit deze benadering zijn af te leiden voor beleid gericht op de bevordering van duurzame consumptie.

4.2 Duurzame kwaliteit van leven gedefinieerd

Zijn kwaliteit van leven en duurzaamheid direct afhankelijk van elkaar of gaat het hier om elementen die strikt genomen onafhankelijk van elkaar zijn? In de MNP-Duurzaamheidsverkenningen is gekozen voor een benadering waarin levenskwaliteit en duurzaamheid direct van elkaar afhankelijk zijn. Duurzaamheid en kwaliteit van leven worden

¹⁹ Vanwege de methodische problematiek van een integrale benadering van duurzame ontwikkeling, publiceerde het MNP al eerder een rapport (MNP, 2006), waarin de gehanteerde methodiek in de eerste Duurzaamheidsverkenning nader wordt beschreven en toegelicht. Met dit methoderapport wilde men de methodologische discussie prikkelen en op een hoger plan brengen.

²⁰ Ten tijde van het onderzoek waren zij verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Het betreft hier dus een MNP-studie verricht door externe onderzoekers.

gerelateerd aan de opinies die mensen hebben over de urgentie van allerlei maatschappelijke vraagstukken en over de mate waarin deze worden opgelost.²¹ De rangorde die burgers hier aanleggen, is volgens de MNP-auteurs een belangrijke 'proxy' voor hun tevredenheid over duurzame ontwikkeling. Van hieruit kan men vaststellen in hoeverre sprake is van een duurzame kwaliteit van leven en welke handelingsperspectieven op het gebied van duurzaamheid op instemming kunnen rekenen.

Robeyns en Van der Veen kiezen echter een ander perspectief. Zij beschouwen kwaliteit van leven en duurzaamheid als onafhankelijke elementen (2007, p31 e.v.). Hun kritiek op de MNP-benadering is, dat het daar gekozen uitgangspunt van interdependentie als gevolg heeft dat de discussie over normatieve duurzaamheidseisen nodeloos wordt verward met de beschrijving van actuele levenssituaties van burgers.²² Volgens Robeyns en Van der Veen moeten deze twee zaken uit elkaar worden getrokken. Dit uitgangspunt is tevens de basis van hun definitie van een duurzame kwaliteit van leven, waarin zij onderscheid maken tussen het (nationale) doel van levenskwaliteit en (normatieve) randvoorwaarden die bepalend zijn voor duurzaamheid.

'Duurzame kwaliteit van leven in een natiestaat is de kwaliteit van leven van de bevolking binnen de landsgrenzen, waarvan het niveau voor de huidige generatie (1) continueerbaar is, gegeven de natuurlijke en sociale hulpbronnen waarover de natie beschikt en (2) die niet ten koste gaat van een aanvaardbare kwaliteit van leven voor (2a) de inwoners van andere naties in de huidige generatie alsmede (2b) de volgende generaties in de eigen natie en (2c) daarbuiten.' (Robeyns en Van der Veen 2007, p21).²³

Schematisch geven Robeyns en Van der Veen de definitie als volgt weer (tabel 4.1).

Tabel 4.1 Duurzame kwaliteit van leven in een nationale samenleving. Bron: Robeyns en Van der Veen 2007, p23.

	Hier	Elders
Nu	1. Doelstelling: Aanvaardbare en continueerbare kwaliteit van leven	2a. Randvoorwaarde: Aanvaardbare kwaliteit van leven
Later	2b. Randvoorwaarde: Aanvaardbare kwaliteit van leven	2c. Randvoorwaarde: Aanvaardbare kwaliteit van leven

In Robeyns' en Van der Veens formulering is het nationale doel van een aanvaardbare en continueerbare kwaliteit van leven 'constitutief onafhankelijk' van de discussie over de randvoorwaarden voor duurzaamheid die men als overheid uiteraard in acht dient te nemen. De overheid kan ook aan elk van deze randvoorwaarden een verschillende invulling geven, '[m]aar hoe dit ook gebeurt, men kan hieruit geen *rechtstreekse* plicht afleiden om een bepaald niveau van levenskwaliteit voor mensen elders en later te garanderen, laat staan dat niveau te continueren' (Robeyns en Van der Veen 2007, p23, onze cursivering).

²¹ In het toelichtende methoderapport schrijven de auteurs 'Duurzaamheid wordt in de DV [Duurzaamheidsverkenning] impliciet benaderd als de mate waarin maatschappelijke vraagstukken die burgers belangrijk vinden, worden opgelost.' (MNP, 2006, p19)

²² We zien hier verder af van de cryptische terminologie, 'duurzaamheid *in* kwaliteit van leven' van het MNP tegenover 'duurzaamheid *van* leven' van Robeyns en Van der Veen, die de auteurs gebruiken om het 'typische' van hun benadering tot uitdrukking te brengen.

²³ Deze definitie bouwt voort op de duurzaamheidsdefinitie van de Brundtlandt Commissie (World Commission on Environment and Development, 1987): "to ensure the needs of the present without compromising the needs of the future generations to meet their own needs."

Het nastreven van het doel van continueerbare kwaliteit en het geheel van voorwaarden die aan dit nationale nastreven worden opgelegd, zijn dus volgens Robeyns en Van der Veen weliswaar verweven, maar op zichzelf staande componenten, die men in onderzoek uit elkaar moet zien te houden. Dit analytische onderscheid in hun definitie is bepalend voor hun verdere werkwijze en benadering. Om te komen tot een nadere bepaling van een duurzame kwaliteit van leven is een eerste vereiste dat een index wordt ontwikkeld die de kwaliteit van leven descriptief in kaart brengt. Een levenskwaliteit-index (op nationaal niveau) is naar hun mening als empirische basis van cruciaal belang in de discussie over duurzaamheid. Het grootste deel van de studie van Robeyns en Van der Veen staat dan ook in het teken van de ontwikkeling van een dergelijke index. Het woord duurzaamheid komt hier nauwelijks voor. Dit duikt pas weer op in de laatste hoofdstukken van hun studie, waarin ze schetsen hoe de index is te relateren aan politieke en maatschappelijke duurzaamheidseisen en daaraan verwante handelingsperspectieven.

De sportschoen als testcase

Om het verschil tussen de MNP-benadering en de benadering van Robeyns en Van der Veen meer aanschouwelijk te maken, gaan wij in op het voorbeeld van een aangeschafte sportschoen. Dit voorbeeld wordt in het 'Methoderapport Duurzaamheidsverkenning' (MNP, 2006) gebruikt om te illustreren hoe levenskwaliteit en duurzaamheid direct met elkaar samenhangen. Vervolgens zijn Robeyns en Van der Veen in hun studie verder op dit voorbeeld ingegaan (2007, p102 e.v.).

Bij een kwalitatief voldoende sportschoen, zo is de redenering van de MNP-auteurs, gaat het niet alleen om de praktische functie van de schoen, maar ook om de omstandigheden waaronder de schoen is geproduceerd. Bij de vraag of de koper tevreden is over de schoen, moet ook worden betrokken onder welke omstandigheden de schoen is gemaakt. (MNP, 2006, p46-47). Is de eigenaar van de schoen op basis van kennis over deze omstandigheden nog steeds tevreden over de schoen, wanneer hij weet dat deze is geproduceerd onder mensonterende en/of milieuvervuilende omstandigheden? Door deze condities erbij te betrekken, meet men volgens het MNP niet alleen de kwaliteit van leven maar ook de mate van duurzaamheid die hieraan inherent is, die als het ware in de sportschoen is neergeslagen tijdens het proces van totstandkoming.

Robeyns en Van der Veen (2007, p102-107) redeneren, dat een dergelijke kijk tot onvruchtbare moralisering en tot een onderzoeksbias leidt. De assumptie van het MNP is, dat degene die kennis heeft over niet-duurzame condities ook niet tevreden *behoort* te zijn over de schoen. Indien de schoen onder erbarmelijke omstandigheden is gemaakt, zou de eigenaar in kwestie volgens de optiek van het MNP ook niet meer kunnen genieten van het bezit en gebruik van de sportschoen. Het is echter mogelijk, aldus Robeyns en Van der Veen, dat iemand die bijvoorbeeld kinderarbeid verwerpt blijft genieten van een goed functionerende sportschoen, ook als deze verneemt dat de schoen onder afkeurenswaardige omstandigheden is vervaardigd. Het kennisbesef hierover kan er dan wel toe leiden dat deze persoon besluit geen sportschoenen meer te kopen van deze producent. Dit is dan niet zozeer gemotiveerd door de verwachting dat het bezit van dergelijke 'incorrecte' schoenen hem minder individuele tevredenheid verschaft, maar door de overweging dat de schoenen niet voldoen aan zijn norm van een eerlijke wereld (en waarschijnlijk ook door de verwachting dat een consumentenboycot van dit product helpt om de sociale misstand tegen te gaan). Tevredenheid en morele werkelijkheid zijn niet absoluut met elkaar verbonden en dat is maar gelukkig ook. Voert men de gedachte dat het welzijn van iemand met doorwrochte duurzame principes afhankelijk is van de overeenstemming tussen zijn morele maatstaven en de door hem geconsumeerde goederen en diensten consequent door, zo kan men Robeyns' en Van der Veen kritiek doortrekken, dan is de cynische uitkomst dat deze persoon vandaag de dag

veroordeeld is tot depressie of sociaal isolement. We leven nu eenmaal in een wereld die doortrokken is van niet-duurzame condities.

Het koppelen van ethische overwegingen en individuele welzijnsverwachtingen, zoals het MNP volgens Robeyns en Van der Veen in haar benadering doet, zou leiden tot een bias in onderzoek en zelfs tot een paradox. Hanteert men dit koppelingscriterium, dan is het mogelijk dat duurzaam georiënteerde consumenten die handelen vanuit algemene principes niet als duurzaam worden geclassificeerd. Maar juist deze personen lijken een meer zuivere ethische afweging te maken. Immers, hun morele overwegingen staan los van individuele genotsverwachtingen. Een directe koppeling van levenskwaliteit aan (normen van) duurzaamheid leidt zo tot een vertekend en paradoxaal beeld van de werkelijkheid. Vandaar dat Robeyns en Van der Veen van mening zijn dat deze twee elementen in principe als onafhankelijk van elkaar moeten worden beschouwd.

Onoverbrugbare tegenstellingen?

De suggestie ontstaat misschien dat Robeyns en Van der Veen de MNP-Duurzaamheidsverkenningen weinig bruikbaar achten gezien het verschil in benadering. Dit is echter in praktische zin niet of slechts beperkt het geval. Het onderscheid van Robeyns en Van der Veen is van conceptueel-analytische aard en heeft vooral consequenties voor de interpretatie van gegevens. Zou hun alternatieve conceptualisering in de MNP-Duurzaamheidsverkenningen worden overgenomen, dan leidt dit ongetwijfeld tot aanpassingen in de dataverzameling, maar de data van de reeds ondernomen verkenningen blijven grotendeels bruikbaar voor analyse en vergelijking. De verkenningen worden door Robeyns en Van der Veen ook gezien als een goede basis voor een CAPABILITY-index in het kader van duurzaamheid (zie hierna).

4.3 Theorie: hulpbronnen, subjectief welzijn en *capabilities*

In hun zoektocht naar een levenskwaliteit-index die kan bijdragen aan duurzame ontwikkeling, bespreken Robeyns en Van der Veen drie theoretische stromingen, die elk een eigen antwoord geven op de vraag wat de kwaliteit van leven eigenlijk is. Al deze drie stromingen blijken relevant voor het theoretisch raamwerk dat ze uiteindelijk hanteren.

Hulpbronnen-benadering

De hulpbronnen-benadering is een sterk antipaternalistische, liberale benadering met als uitgangspunt dat de overheid zo min mogelijk moet ingrijpen in het leven van burgers. De overheid dient zich te beperken tot het verschaffen van voldoende hulpbronnen aan iedereen, zodat iedere burger naar eigen inzicht deze middelen kan benutten voor het leiden van een goed leven. Binnen deze benadering zijn zowel ruime als enge opvattingen mogelijk. In de enge opvatting worden hulpbronnen vooral economisch opgevat, in termen van koopkracht en nationaal inkomen. Er is evenwel ook een brede opvatting, geïnspireerd door de politieke filosofie van John Rawls en het sociologische werk van Robert Putnam. Daarin wordt het belang benadrukt van individuele hulpbronnen, zoals inkomen, vrije tijd en vermogen, maar ook van collectieve hulpbronnen zoals onderwijs, sociale zekerheid, gezondheidszorg, een actieve *civil society* die het vertrouwen in de samenleving kan vergroten. In vergelijking met de 'economistische' benadering bestaat hier veel meer erkenning voor de menselijke diversiteit van een samenleving.

Een belangrijk kritiekpunt van Robeyns en Van der Veen is, dat in de hulpbronnenbenadering doelen en middelen door elkaar heen dreigen te lopen. Hulpbronnen worden snel vertaald in doelen die een overheid moet nastreven, maar hierachter gaat altijd een voorstelling van het

goede leven schuil die historisch is bepaald. Alle antipaternalistische intenties ten spijt bestaat daarom toch het gevaar dat de 'vanzelfsprekende' set van te realiseren hulpbronnen een keurslijf is van sociaal-culturele normen. Daarnaast wijzen Robeyns en Van der Veen erop dat in de praktijk van politieke besluitvorming de eerste viool wordt gespeeld door smalle 'economistische' varianten van de hulpbronnenbenadering. De hier gebruikelijk indicatoren (zoals het Bruto Nationaal Product (BNP) of het netto-inkomen van burgers), geven slechts een beperkt beeld van de kwaliteit van leven in een samenleving (Robeyns en Van der Veen 2007, p 40-42).

Subjectieve welzijnsbenadering

De subjectieve welzijnsbenadering heeft een utilitaristische grondslag. Ze bouwt voort op Jeremy Bentham, die bekend is van de slagzin 'het grootste geluk voor het grootste aantal'. Het uitgangspunt is dat de kwaliteit van leven samenvalt met de subjectieve beleving van een persoon voor wat betreft zijn welbevinden (*utility*), geluk (*happiness*) of levensvoldoening (*satisfaction*). Het overheidsbeleid zou volgens deze benadering primair gericht moeten zijn op de bevordering van het subjectieve welzijn. In de laatste decennia heeft een internationaal netwerk van vooral psychologen en economen veel vooruitgang geboekt in het onderzoek naar subjectief welzijn. Binnen de subjectieve welzijnsbenadering zijn twee richtingen te onderscheiden: (i) een richting die de algehele levensvoldoening als primaire maatstaf neemt voor de mate van welzijn/geluk en (ii) een richting die de tevredenheid op deelgebieden (zoals gezondheid, werk, huisvesting, inkomen, leefmilieu, sociaal leven) afzonderlijk in kaart brengt en deze vervolgens relateert aan de algehele tevredenheid van mensen. In hun behandeling geven Robeyns en Van der Veen aan, dat de laatste richting betere aanknopingspunten biedt voor beleid. Maar voor beide richtingen geldt volgens hen dat ze toch onvoldoende duidelijk maken hoe het welbevinden van mensen door beleid kan worden beïnvloed.

Hoewel Robeyns en Van der Veen de subjectieve welzijnsbenadering waarderen om haar aandacht voor de immateriële behoeften van mensen, zien ze ook belangrijke methodische tekortkomingen. Omdat het subjectieve welzijn van individuen mede wordt bepaald door mentale aanpassingsprocessen of mechanismen van sociale vergelijking,²⁴ zijn allerlei metingen op dit vlak naar hun mening discutabel. Verder vragen zij zich af of hedonistisch welzijn en tevredenheid – in existentiële zin - gelijk gesteld kan worden met de kwaliteit van leven. Gaat het hier niet veeleer om bijproducten die voortvloeien uit de wijze waarop we in ons leven *kunnen* functioneren (Robeyns en Van der Veen 2007, 52)? Deze vraag is tevens de brug naar de derde theoretische stroming: de *capability*-benadering.

Capability-benadering

De *capability*-benadering is gebaseerd op het werk van de econoom Amartya Sen en de filosofe Martha Nussbaum. De nadruk ligt hier niet op de hulpbronnen of het subjectieve welzijn van mensen, maar op de mogelijkheden die mensen hebben om een waardevol leven te leiden. Volgens deze benadering valt de kwaliteit van leven in hoofdzaak samen met de mogelijkheden die men heeft om als mens te kunnen functioneren. Geluk of individueel welzijn is dus een gevolg van levenskwaliteit. De twee belangrijkste begrippen in deze benadering zijn *capability* en *functioning*. Robeyns en Van der Veen (2007, p55): "Een *capability* is de reële mogelijkheid van een persoon om 'iets te doen of te zijn', of anders gezegd, de mogelijkheden tot ontplooiing die een persoon heeft. Voorbeelden zijn de mogelijkheid om te kunnen lezen, schrijven, dansen, eten, gezond zijn, gelukkig zijn, zorgen voor iemand en zelf

²⁴ Te denken valt aan mensen die na een ernstig ongeluk invalide zijn geworden en bij wie de ervaren welzijnsachteruitgang na verloop van tijd bijtrekt door de mentale aanpassing aan deze situatie; of aan de 'mentale bewapening' van mensen aan de onderkant van de samenleving, die hebben geleerd op een bevredigende manier om te gaan met hun (achtergestelde) situatie.

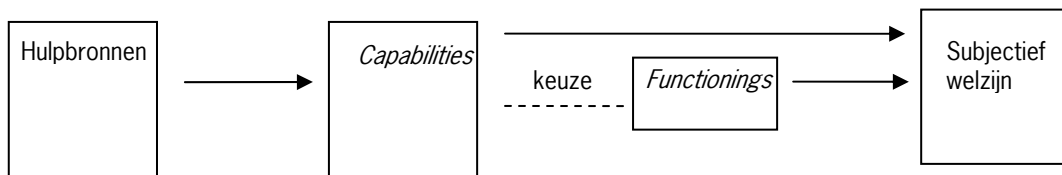
verzorgd worden, kunnen werken, kunnen ontspannen, enzovoort”. In principe bestaat er een oneindig aantal *capabilities*.

Een *functioning* is een gerealiseerde optie van deze in principe oneindige hoeveelheid mogelijkheden. Met andere woorden, *functionings* zijn de realisaties van *capabilities*. Daarbij is altijd sprake van een benutting van bepaalde hulpbronnen.

Een ander belangrijk begrip is ‘conversiefactoren’. Dit zijn factoren die de omzetting van hulpbronnen ten behoeve van een bepaalde *capability* beïnvloeden. Naast persoonlijke conversiefactoren, zoals het wel of niet hebben van een bepaalde handicap, zijn hier ook sociale conversiefactoren (bv. racisme) en omgevingsfactoren (bv. onherbergzaam klimaat) te onderscheiden.

De *capability*-benadering sluit aan bij het liberale principe dat mensen zelf hun leven dienen te bepalen, maar biedt tegelijkertijd ruimte voor een debat over de sociaal-culturele invulling van het goede leven en welke rol de overheid hier kan of moet spelen (Robeyns en Van der Veen, 2007, p67). In vergelijking met de hulpbronnen-benadering is de *capability*-benadering dus minder terughoudend wat betreft de (mogelijke) rol van de overheid. Anders dan de subjectieve welzijnsbenadering stelt de *capability*-benadering, dat het primaire doel van de overheid niet ligt in de bevordering van het subjectieve welzijn van burgers, maar in het scheppen van de *capabilities* (‘levensmogelijkheden’) die de burgers van een samenleving zich wensen.

Robeyns en Van der Veen menen dat de *capability*-benadering de meest geschikte theoretische basis biedt voor een levenskwaliteitindex in het kader van duurzaamheid: “Een beleid dat duurzame kwaliteit van leven wil bevorderen moet zich richten op de *capabilities* van deze generatie, zonder dat dit ten koste mag gaan van de *capabilities* die mensen kunnen bereiken in komende generaties” (Robeyns en Van der Veen, 2007, p64). Vanwege het multidimensionale karakter doet de benadering volgens hen recht aan de diverse aspecten van levenskwaliteit. Bovendien is het in methodisch opzicht een objectieve benadering, die de biasproblemen van mentale aanpassingsmechanismen (die spelen bij de subjectief welzijnsbenadering) vermijdt. In figuur 4.1 geven zij de causale relaties tussen de drie benaderingen weer.

Figuur 4.1 Relaties tussen hulpbronnen, capabilities en subjectief welzijn. Bron: Robeyns en Van der Veen, 2007, p67.

Hoewel Robeyns en Van der Veen in hun index-voorstel een nadrukkelijk pleidooi houden voor de *capability*-benadering, is de theoretische grondslag toch breder dan de benaming CAPABILITY-index wellicht suggereert. Figuur 4.1 illustreert dat. Hulpbronnen zijn belangrijke *inputs* voor *capabilities*. Tezamen met de gekozen *functionings* zijn deze de oorzaak van de subjectieve *output* (individueel welzijn). Weliswaar wordt het ‘tussenstation’ van *capabilities* en gekozen *functionings* bepalend geacht voor de kwaliteit van leven, maar zowel de hulpbronnenbenadering als de subjectieve welzijnsbenadering blijven van belang om een

totaalbeeld te kunnen verschaffen. De verschillende benaderingen sluiten elkaar dus niet uit en kunnen worden gecombineerd.²⁵

4.4 Empirische basis en operationalisering

Volgens de *capability*-benadering moet onder de kwaliteit van leven vooral de reëel bereikbare levenskwaliteit (*capabilities*) worden verstaan. Maar welke empirische basis heeft deze stelling? Robeyns en Van der Veen (2007) refereren aan enkele empirische studies waaruit blijkt dat mensen de kwaliteit van leven vooral beschrijven in termen van mogelijkheden. (Grewal *et al.*, 2006; Frey en Stutzer, 2005). Zo blijkt uit het onderzoek van Grewal *et al.* (2006) naar het welbevinden van oudere mensen, dat hun levenskwaliteit niet zozeer bepaald wordt door wat ze uiteindelijk (kiezen te) doen, maar door de reële keuzemogelijkheden die zij hebben. Ter vergelijking kan men denken aan grootstedelingen die slechts beperkt gebruik maken van het scala aan culturele voorzieningen, maar die het niettemin als een verrijking ervaren dat een breed aanbod van culturele opties zo dichtbij aanwezig is.

Op weg naar een Capability-index

Hoewel er goede theoretische gronden zijn om 'levensmogelijkheden' als uitgangspunt te nemen voor een index van levenskwaliteit, stellen Robeyns en Van der Veen tevens vast dat de empirische invulling van de *capability*-benadering nog in de kinderschoenen staat (2007, p69). Een volledige uitwerking van een CAPABILITY-index is binnen het bestek van hun studie dan ook niet mogelijk. Wel geven Robeyns en Van der Veen een eerste aanzet voor verfijning en operationalisering.

Om te beginnen besteden ze aandacht aan de domeinen van een CAPABILITY-index. Daarbij baseren ze zich enerzijds op de literatuur over indicatoren voor levenskwaliteit, anderzijds op tot nu toe bekende toepassingen van de *capability*-benadering.²⁶ Ze formuleren de volgende vragen voor de selectie van domeinen (Robeyns en Van der Veen, 2007, p73):

1. Draagt het domein onbetwistbaar bij aan de kwaliteit van leven, indien het domein wordt opgevat als een *capability*?
2. Wijst een lagere score op dit domein eenduidig op een lagere levenskwaliteit voor de betrokken persoon, indien alle andere factoren constant worden gehouden?
3. Vallen de *capabilities* binnen het legitieme terrein van de overheid?

Op basis van deze vragen stellen Robeyns en Van der Veen dertien domeinen vast (tabel 4.2).²⁷ Vervolgens staat de vraag centraal hoe men deze lijst van domeinen voor meetdoeleinden kan operationaliseren. Welke indicatoren moet men kiezen voor de verschillende *capability*-domeinen? Volgens Robeyns en Van der Veen is een *capability input mapping* een goed hulpmiddel. Dit is een overzicht van factoren die het ontwikkelen of in stand houden van de *capabilities* mogelijk maken.

²⁵ Zie ook de twee bijlagen in het rapport, waarin wordt ingegaan op een index van individuele en collectieve hulpbronnen en op de mogelijke aansluiting van een CAPABILITY-index op de leefsituatie-index van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Elders stelt Robeyns vast dat de *capability*-benadering te beschouwen is als een 'disciplines-verbindend' theoretisch raamwerk dat qua uitwerking nog rudimentair is en dat, afhankelijk van het beoogde doel en de toepassing, aangevuld zal moeten worden met andere sociale theorieën en methoden (2006, p370-373).

²⁶ Voor de indicatoren is de vergelijking van *Quality of Life*-indexen van Hagerty *et al.* (2001) een belangrijke bron. Voor de diverse toepassingen van de *capability*-benadering, zie Robeyns (2006).

²⁷ Voor een inhoudelijke toelichting, Robeyns en Van der Veen, 2007, p73 e.v.

Tabel 4.2 Domeinen voor een *capability-index*: eerste aanzet. Bron: Robeyns en Van der Veen, 2007, p.73.

Capability	
1.	Fysieke gezondheid
2.	Mentale gezondheid
3.	Kennis en geestelijke vorming
4.	Arbeid
5.	Zorg
6.	Sociale relaties
7.	Recreatieve activiteiten
8.	Wonen
9.	Leefomgeving
10.	Mobiliteit
11.	Veiligheid
12.	Non-discriminatie en respect voor diversiteit
13.	Politieke invloed en participatie

Tabel 4.3 presenteert Robeyns' en Van der Veens voorzet van een *capability input mapping* voor de dertien domeinen. Voor elk domein is aangegeven (i) wat de belangrijkste hulpbronnen (*capability inputs*) zijn en (ii) of de overheid veel of weinig invloed kan uitoefenen op deze hulpbronnen.

Robeyns en Van der Veen benadrukken dat het een eerste poging betreft, en dat verder onderzocht en ontwikkeld moet worden. Nadere studies kunnen leiden tot aangepaste *mappings* en verhelderen welke *capability inputs* van meer of minder gewicht zijn voor het betreffende *capability*-domein.

Complicaties bij operationalisering

Bij verdere operationalisering van de *capability*-domeinen moet rekening worden gehouden met lastige vraagstukken van zowel methodische als technische aard. Robeyns en Van Veen wijzen onder meer op:

- i. de dynamische relaties tussen de *capabilities*, als gevolg van de invloed die bepaalde niveaus van functioneren in bepaalde domeinen kunnen hebben op andere *capabilities*,
- ii. de effecten van conversiefactoren op de omzetting van hulpbronnen voor bepaalde *capabilities* en
- iii. (het gegeven dat *capabilities* met elkaar kunnen rivaliseren vanwege begrensde *capability inputs*).

Een goed voorbeeld van zo een begrensde *capability input* is 'tijd'. Uiteindelijk gaan er voor iedereen maar 24 uur in één dag. *Capabilities* zoals arbeid en zorg kunnen daardoor met elkaar gaan rivaliseren. Denk aan ouders met kinderen: het is niet mogelijk tegelijkertijd *full-time* werknemer te zijn en *full-time* kinderen te verzorgen. Het ene gaat ten koste van het andere en de uiteindelijke gerealiseerde keuzes (*functionings*) zijn bovendien dikwijls afhankelijk van de mate waarin partners bereid zijn iets op te geven van hún werk- of zorgambities.

Tabel 4.3 Voorbeeld van een capability input mapping. Bron: Robeyns en Van der Veen, 2007, p82-83

Capability		Capability input waarop de overheid invloed kan uitoefenen	Capability input waarop de overheid geen of slechts beperkte invloed kan uitoefenen
1.	Fysieke gezondheid	Tijd; Geld; Leefmilieu; Gezondheidszorg.	Rol in de maatschappij (bijv. arbeid of zorg); Aangeboren fysieke gezondheid.
2.	Mentale gezondheid	Rol in de maatschappij (bijv. arbeid of zorg); Gezondheidszorg; Sociale relaties.	Aangeboren mentale gezondheid; Opvoeding en zorg in het gezin.
3.	Kennis en geestelijke vorming	Onderwijs en cultuur; De media; Tijd; Geld.	Aangeboren cognitieve talenten; Opvoeding.
4.	Arbeid	Tijd; Arbeidsmarktpolitiek; Sociaal kapitaal.	Kennis en vaardigheden; Aangeboren talenten; Sociale klasse waarin men geboren is; Sociaal netwerk.
5.	Zorg	Tijd; Geld; Publieke zorgvoorzieningen.	Sociale normen. Grootte van gezinnen en families.
6.	Sociale relaties	Tijd; Geld; Sociaal kapitaal.	Familie en sociale klasse waarin men geboren is.
7.	Recreatieve activiteiten	Tijd; Geld; Arbeidsvoorwaarden; Sport en cultuurbeleid.	Bevolkingsdichtheid.
8.	Wonen	Woningbouw; Verkeersinfrastructuur; Geld (vermogen); Financiële voorwaarden wonen (huurbeleid, hypotheek).	Ruimtelijke beperkingen; Gemiddelde omvang huishoudens.
9.	Leefomgeving	Milieubeheer; Ruimtelijke ordening.	Invloed op het milieu van buitenaf.
10.	Mobiliteit	Tijd; Verkeersinfrastructuur; Geld.	Bevolkingsdichtheid; Mobiliteitsbehoeften van anderen.
11.	Veiligheid	Politie en rechtspraak; Aspecten ruimtelijke ordening; Sociaal kapitaal.	Sociale normen; Berichtgeving in de media.
12.	Non-discriminatie en respect voor diversiteit	Wetgeving die menselijke diversiteit respecteert; Beeldvorming over minderheden die door de overheid wordt verspreid; Onderwijs.	Heersende publieke moraal; Kleinschalige <i>civil society</i> -projecten; Sociale normen; Beeldvorming via media.
13.	Politieke invloed en participatie	Tijd; Structuur van politieke verenigingen; De media; Sociaal kapitaal.	Het constitutionele kader en de grondrechten in Nederland en de EU.

Een ander vraagstuk is in hoeverre men zich moet richten op het meten van *capabilities* of van *functionings*. Zeker bij het gebruik van grootschalige enquêtes bestaan er grenzen voor wat men van respondenten kan verwachten. Dan is het makkelijker informatie over (gerealiseerde) *functionings* te verwerven dan over *capabilities*. Het is evenwel mogelijk om over beide zaken informatie te vergaren, bijvoorbeeld door behalve te vragen naar de gekozen *functionings* ook te vragen naar randvoorwaarden die deze keuze effectief hebben beïnvloed.²⁸

Ten slotte besteden Robeyns en Van der Veen aandacht aan een aantal methodisch-technische vragen. Op welke wijze moeten indicatoren worden gewogen en op basis van welke criteria zijn ze tot een bepaald *capability*-domein te rekenen? Moet men uitgaan van een gelijke weging van *capabilities* als vergelijkingsbasis? Moet deze afhankelijk zijn van wat respondenten zelf het meest belangrijk vinden? Of moet deze weging bepaald worden door politieke overwegingen met betrekking tot duurzaamheid?

De hierboven geschetste complicaties en vraagstukken zijn niet eenvoudig op te lossen. De verdere ontwikkeling van een CAPABILITY-index is niet alleen een groot project, maar is tevens verbonden met intensieve wetenschappelijke discussies. De dispatatie in de bijlagen van het rapport illustreert dat er tussen deskundigen aanzienlijke meningsverschillen bestaan over methodische uitgangspunten en keuzes van operationalisering (Robeyns en Van der Veen, 2007, p141-156).²⁹

4.5 Capability-index en duurzaamheid

Anders dan in de MNP-Duurzaamheidsverkenningen beschouwen Robeyns en Van der Veen kwaliteit van leven en duurzaamheid niet als interdependente maar als onafhankelijke elementen. Dit leidt, zoals eerder uiteengezet, tot een andere conceptualisering en werkwijze. Het alternatieve onderzoeksdesign van Robeyns en Van der Veen bevat uiteindelijk drie stappen. Een belangrijke overeenkomst met het MNP is dat ook zij uitgaan van het middel van grootschalige enquêtes (*surveys*).

De eerste stap in het alternatieve onderzoeksdesign is het (kwantitatief) vaststellen van de kwaliteit van leven aan de hand van een index. Dit kan men doen door een CAPABILITY-index te ontwikkelen. Respondenten moeten hiertoe worden bevraagd over hun situatie en opvattingen met betrekking tot uiteenlopende *capabilities* die bepalend zijn voor hun levenskwaliteit.

²⁸ Denk bijvoorbeeld bij arbeidsparticipatie aan randvoorwaarden zoals de mogelijkheden van kinderopvang, de arbeidssituatie van de partner of de voorkeuren van de werkgever.

²⁹ In de bijlagen zijn de reacties opgenomen van Jan Boersema, Ruut Veenhoven en Jeroen Boelhouwer. Boelhouwer van het SCP is vrij positief en ziet ook mogelijke aansluitingspunten met de SCP-leefsituatie-index, terwijl Boersema en (met name) Veenhoven zeer kritisch zijn over de voorgestelde CAPABILITY-index. De grootste criticaster Veenhoven ziet het rapport van Robeyns en Van der Veen als "een nuttige verkenning van een doodlopende weg". Het begrip *capability* is naar zijn mening niet erg duidelijk, omdat het buiten 'individuele vermogens' ook 'opties' omvat, waardoor het onderscheid met hulpbronnen (*resources*) onhelder wordt. De poging tot operationalisering verzandt volgens hem "in problemen rond het opstellen van een vragenlijst en mondt uit in een suggestie om dat maar te laten oplossen door de drie planbureaus gezamenlijk. Daar is weinig conceptuele helderheid te verwachten, hoogstens een onderhandelingsresultaat" (Robeyns en Van der Veen, 2007, p153) De mogelijkheden van meting van subjectieve levensvoldoening komen zijns inziens ook onvoldoende uit de verf in het rapport. Uit de reactie van Robeyns en Van der Veen op deze kritiek (2007, p157-166) kan men opmaken dat er sprake is van een wetenschappelijke richtingensrijd die niet eenvoudig is op te lossen.

De tweede stap is deze index te relateren aan politieke en maatschappelijke duurzaamheidseisen en daarbij behorende handelingsperspectieven. Op deze wijze kan men vaststellen in hoeverre sprake is van een *duurzame* kwaliteit van leven. Hierbij is het van belang te achterhalen welke opvattingen respondenten hebben over normatieve duurzaamheidseisen, die ten doel hebben een bepaald niveau van levenskwaliteit voor mensen elders en later te garanderen. Een inventarisatie van de verplichtingen en *commitments* van de Nederlandse overheid met betrekking tot duurzame ontwikkeling lijkt zinvol. Die zijn vanwege hun aanspraak op parlementair-democratische legitimiteit te beschouwen als geschikte politieke ijkpunten. Vervolgens kan men analyseren in hoeverre burgers het wel of niet eens zijn met deze politieke ijkpunten en welke spanningen hier eventueel bestaan.

De derde stap is te peilen hoe burgers de consequenties van een bepaald duurzaamheidsbeleid voor de samenleving inschatten. Hoe kijken burgers aan tegen bepaalde sturingsmogelijkheden en gedragsaanpassingen en de daarbij te verwachten effecten voor de kwaliteit van leven in Nederland? Daarbij kan men focussen op de voorstellingen van respondenten 'over hoe productie en consumptie eventueel zouden moeten worden aangepast voor duurzame ontwikkeling' (Robeyns en Van der Veen, 2007, p113).

Dit driestappenplan kan er volgens Robeyns en Van der Veen voor zorgen dat onderzoek en discussies over levenskwaliteit en normatieve duurzaamheidseisen niet door elkaar heen lopen en met elkaar worden verward. Waar de eerste stap zich richt op een zo objectief mogelijke beschrijving van de (nationale) levenssituatie van burgers, richten de laatste stappen zich op standaarden, normen en opvattingen die verband houden met (i) het politieke beleid rond duurzaamheid en (ii) het (te verwachten) publieke draagvlak voor (toekomstig) beleid op het gebied van duurzame ontwikkeling.

4.6 Aangrijpingspunten voor beleid

Een CAPABILITY-index kan in de beleidsvorming rond de kwaliteit van leven zorgen voor conceptuele transparantie, empirische specificiteerbaarheid en een beter inzicht in de mogelijkheden van beleidsinstrumenten (Robeyns en Van der Veen, 2007, p26). Hoewel Robeyns en Van der Veen deze algemene claim niet gedetailleerd uitwerken, kunnen uit hun alternatieve opzet en benadering wel de volgende aangrijpingspunten voor beleid gericht op de bevordering van duurzame consumptie worden afgeleid.

1. Op het niveau van de *capability*-domeinen

Hier zijn met name de domeinen 'recreatieve activiteiten', 'wonen' en 'mobiliteit' interessant vanwege hun relatie met consumptiepatronen. Door meer systematisch gegevens te verwerven over hulpbronnen (*capability inputs*) en gekozen *functionings* van burgers, kan het beleid worden voorzien van kerngetallen over de consumptie en consumptieve mogelijkheden in deze domeinen. Ook kunnen uit deze gegevens wellicht consumentenprofielen worden geïdentificeerd waarmee een overheid rekening moet houden, wanneer zij duurzame consumptie wil bevorderen. Ook het domein van 'fysieke gezondheid' is in potentie interessant, bijvoorbeeld wanneer dit wordt verbreed tot 'voeding en fysieke gezondheid'.

2. Op het niveau van *capabilities* en *functionings*

Door bij de aan consumptie gerelateerde domeinen aandacht te schenken aan bereikbare levenskwaliteit (*capabilities*) enerzijds, en de gerealiseerde levenskwaliteit (gekozen *functionings*) anderzijds, kunnen behoeften of gewenste keuzemogelijkheden met betrekking tot duurzame consumptie in beeld komen die men over het hoofd zou zien wanneer men zich bijvoorbeeld louter concentreert op beschikbare hulpbronnen. Het beleid zou vervolgens op

deze behoeften kunnen inspelen en/of trachten de *capabilities* op een bepaald consumptiedomein beter te laten aansluiten op deze behoeften. Denk bij mobiliteit aan de beschikbaarheid van een goed transportnet van openbaar vervoer met adequate voorzieningen, dat een attractief alternatief voor autogebruik vormt (ook voor huishoudens met jonge kinderen).

3. Op het niveau van conversiefactoren

Een belangrijk begrip in de *capability*-benadering is het begrip 'conversiefactoren'. Daarmee worden factoren bedoeld die de omzetting van hulpbronnen ten behoeve van een bepaalde *capability* beïnvloeden. Naast persoonlijk conversiefactoren zijn er ook sociale conversiefactoren en omgevingsfactoren te onderscheiden. Indien de effecten van dergelijke conversiefactoren voor de aan consumptie gerelateerde *capability*-domeinen empirisch in beeld worden gebracht, kan dit bruikbare beleidsinformatie verschaffen over de maatschappelijke context van (duurzame) consumptie.

Met een goed onderbouwde levenskwaliteit-index kan volgens Robeyns en Van der Veen het eenzijdige argumentatieve beroep op economische indicatoren, zoals het BNP per capita, meer slagvaardig worden bestreden (Robeyns en Van der Veen, 2007, p28-29). Het streven hierna achten zij daarom uitermate belangrijk om effectieve invloed te kunnen uitoefenen op de politieke discussie en beleidsvorming rond duurzame ontwikkeling. In dit opzicht is een zekere kwantificering volgens de auteurs ook gewenst wil men overeind blijven in het door economische argumenten gedomineerde discours: louter blijven spreken in filosofische en wetenschappelijke termen over de kwaliteit van leven zal niet voldoende zijn.

Robeyns en Van der Veen sluiten hun studie af met een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek naar een CAPABILITY-index. De kern van hun advies is dat het MNP met een open interdisciplinaire blik moet zoeken naar samenwerkingsmogelijkheden met andere onderzoeksinstellingen en wetenschappers. Op nationaal niveau kan gezocht worden naar samenwerking met de verschillende planbureaus (met name het SCP vanwege de mogelijke aansluiting op de leefsituatie-index) en op internationaal niveau met organisaties op het terrein van ontwikkelingsstudies, zoals het UNDP (United Nations Development Programme) en het Center for Global Development.

5 CONTRAST en CAPABILITY vergeleken

5.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken hebben we twee benaderingen of onderzoekstrajecten uitgediept, die ieder op hun eigen wijze een breder perspectief bieden op duurzaam consumeren. In dit hoofdstuk vergelijken we deze twee benaderingen. Daarbij maken we gebruik van de 'theoretische checklist', die het sluitstuk vormde van onze *state of the art* van het debat over duurzame consumptie.

Aan de hand van deze theoretische checklist gaan we eerst in op de sterke en zwakke punten van het CONTRAST-project en het voorstel voor een CAPABILITY-index. Hierbij treden met name de verschillen tussen beide benaderingen naar voren. Daarna kijken we naar overeenkomsten en mogelijke aansluitingspunten. Vervolgens besteden we aandacht aan de mogelijkheden en consequenties die met de verschillende trajecten van kennisontwikkeling verbonden zijn. We eindigen met een aantal conclusies en aanbevelingen.

5.2 Verschillende sterke en zwakke punten

Aan het einde van hoofdstuk twee presenteren we een samenvattend raamwerk waarmee benaderingen of initiatieven op het terrein van duurzame consumptie beoordeeld kunnen worden op hun theoretische en empirische onderbouwing. Ter opfrissing van het geheugen geven we dit raamwerk nogmaals weer.

Tabel 5.1 Theoretische dimensies met betrekking tot duurzame consumptie; zie ook paragraaf 2.5

DIMENSIE (HANDELINGSNIVEAU)	DISCUSSIES/KERNBEGRIPPEN
1. Fundamentele ' <i>functionings</i> ' (individu)	Menselijke motivaties, hulpbronnen, behoeften, ' <i>capabilities</i> '
2. Sociale identiteiten (kleine groep, ' <i>face-to-face</i> ')	Directe omgeving/ referentiegroep, zelfbeelden, schaamte, waarden
3. Sociale structuren/culturele betekenissystemen (gemeenschap of functionele organisaties)	Instituties, gedragspraktijken, routines, transitie, technologie, leefstijlen, symbolen, normen
4. Maatschappijen (samenleving)	Anomie, collectieve zingeving, beschavingsidealen

Met behulp van dit schema kunnen we de verschillende vertrek- en aandachtspunten van CONTRAST en CAPABILITY nader verhelderen. We beschrijven welke dimensies (of niveaus) van handelen de nadruk krijgen en wat dit betekent voor de beide trajecten. Daarbij geven we tevens de sterke en zwakke punten aan die bij de verschillende benaderingen in het oog springen. Deze sterke en zwakke punten blijken goeddeels met elkaar te contrasteren.

Het CONTRAST-project

Deze benadering beweegt zich voornamelijk op de handelingsniveaus van sociale identiteiten en van sociale structuren en culturele betekenissystemen (de tussenniveaus 2 en 3 in het schema). Door sociale mechanismen en processen op de 'kruispunten van aanbod en consumptie' (*consumption junctions*) te identificeren en deze sociologisch te analyseren, wil men de transitie naar een duurzamere ontwikkeling stimuleren en beleidsmatig ondersteunen.

Een actieve betrokkenheid van burger-consumenten acht men noodzakelijk voor het slagen van deze processen. Uitgangspunt van CONTRAST is, dat burgers geen belemmering zijn voor transities naar duurzaamheid maar juist een belangrijke aanjager kunnen zijn. Het sociaal-theoretisch concept van *consumption junctions* is in deze benadering een sleutelbegrip voor het verwerven van meer inzicht in de maatschappelijke context en dynamiek van (duurzame) consumptieprocessen. Er wordt geput uit uiteenlopende sociologische kennisbronnen. Zowel op het vlak van theorie als wat betreft empirisch onderzoek is men al in een vrij gevorderd stadium. Voor duurzame ontwikkeling worden vijf relevante consumptiedomeinen geïdentificeerd: wonen, voeden/eten, mobiliteit, toerisme/recreatie en kleding/verzorging. De empirische aanpak is concreet, georiënteerd op mogelijkheden en kansen bij beleidsuitvoering. Men weet te komen tot specifieke aangrijpingspunten voor beleid, waarbij veel aandacht is voor de praktijk van uitvoering en implementatie.

Een nadeel van deze bij uitstek pragmatische benadering is dat ze zich niet herkenbaar weet te positioneren in het politiek-normatieve discours over duurzame consumptie. Weliswaar betoogt men dat burger-consumenten niet als atomaire individuen moeten worden beschouwd maar als actieve *agents*, die zich met anderen in gedeelde gedragspraktijken begeven, doch het blijft onduidelijk hoe vanuit CONTRAST bijvoorbeeld wordt aangekeken tegen politieke en sociale randvoorwaarden met betrekking tot burgerschap, of tegen verdelingsvraagstukken (rechtvaardigheid). Dit zijn evenwel urgente vraagstukken, die spelen in de politieke discussie over duurzame ontwikkeling. Daarnaast is een nadeel dat het begrippenapparaat en de sociologische focus op gedragspraktijken en processen niet goed aansluiten op de 'traditionele' onderzoekslijnen van het MNP, waardoor inbedding in deze onderzoekslijnen niet eenvoudig is.

Tabel 5.2 Sterke en zwakke punten van het CONTRAST-project

Contrast-project	
Sterke punten	Zwakke punten
Zowel sociaal-theoretisch als empirisch is er sprake van een goede uitwerking en aandacht voor details.	Geen herkenbare positionering in het politiek-normatieve discours met betrekking tot duurzame consumptie.
Praktisch georiënteerd en gericht op concrete uitvoering; aangrijpingspunten voor beleid zijn specifiek geformuleerd.	Onduidelijke aansluiting op 'traditionele' onderzoekslijnen van het MNP door de sociologische focus op sociale processen.

De CAPABILITY-index

Het CAPABILITY-traject richt zich op de ontwikkeling van een (nationale) index, die de kwaliteit van leven kwantitatief kan weergeven. De theoretische ankerpunten van deze index zijn de persoonlijke ontwikkelingsmogelijkheden van burgers (*capabilities*) en de uiteindelijke realisaties van deze mogelijkheden (*functionings*). Deze index wil men vervolgens relateren aan de normatieve duurzaamheidseisen, die in de samenleving en de politiek bestaan. Een goed beeld van deze normatieve eisen kan men volgens deze benadering verwerven door (i)

politieke ijkpunten te inventariseren (verplichtingen en *commitments* van de Nederlandse overheid) en (ii) *surveys*, die de opvattingen en verwachtingen van burgers met betrekking tot duurzaamheidsbeleid en (mogelijke) maatschappelijke handelingsperspectieven in kaart brengen. Daarmee ligt de nadruk in dit onderzoekstraject vooral op de dimensies van het individu en van de samenleving (respectievelijk niveau 1 en 4 in het schema). Men springt als het ware over de tussenliggende handelingsniveaus heen, door via grootschalige enquêtes op individueel niveau informatie te verzamelen en deze op een hoger geaggregeerd niveau te analyseren.

Het voorstel van een algemene index in combinatie met *surveys* naar de normatieve opvattingen en verwachtingen van burgers met betrekking tot duurzaamheidseisen, sluit aan op de kwantitatief georiënteerde onderzoekstraditie van het MNP (met name op de Duurzaamheidsverkenningen); de conceptuele analyse van CAPABILITY vervult hier bovendien een nuttig kritische functie. De sociaal-filosofische uitgangspunten van deze benadering zorgen verder voor een heldere positionering in het politiek-maatschappelijke debat over duurzame consumptie. Uitgaande van het liberale principe dat mensen zelf hun leven dienen te bepalen, wordt de aandacht gevestigd op de mogelijkheden en levenskansen waarover mensen beschikken. Het debat hierover is onlosmakelijk verbonden met politieke rechtvaardigheidsvragen in het kader van (inter)nationale verdeling, die een urgente plaats innemen in de discussie over duurzame ontwikkeling.

Een nadeel is dat de ontwikkeling van een CAPABILITY-index – zoals de auteurs zelf ook erkennen – nog in de kinderschoenen staat en dat hier nog een lange weg is te gaan. De aanvang van dit pad kenmerkt zich bovendien door forse wetenschappelijke meningsverschillen. Een ander zwak punt is de bruikbaarheid van de gegenereerde kennis. Deze lijkt vooral op het niveau van algemene politieke discussie en besluitvorming te liggen, en niet of veel minder op het niveau van praktische beleidsuitvoering. Weliswaar heeft men oog voor sociale factoren en omstandigheden die van invloed zijn op consumptiepatronen, maar de sociale *processen* die hier spelen blijven grotendeels buiten schot.

Tabel 5.3 Sterke en zwakke punten van de CAPABILITY-index

Capability-index	
Sterke punten	Zwakke punten
Heldere positionering in het sociaal-filosofische en politiek-normatieve discours met betrekking tot duurzame consumptie.	De uitwerking is zowel methodisch als empirisch nog rudimentair en roept veel vragen en wetenschappelijke discussie op.
Sluit op kritisch opbouwende wijze aan op 'traditionele' onderzoekslijnen van het MNP (m.n. op de Duurzaamheidsverkenningen).	De beleidsrelevantie is abstract geformuleerd en biedt vooralsnog weinig concrete aanknopingspunten voor beleid.

De sterke en zwakke punten van CONTRAST en CAPABILITY blijken met elkaar te contrasteren. Om dit te illustreren zijn de sterktes en zwaktes van beide benaderingen in tabel 5.4 gespiegeld weergegeven. Waar de een zwak is, blijkt de ander sterk en vice versa.

Tabel 5.4 Sterke en zwakke punten van de beide onderzoeksbenaderingen

CONTRAST-project	CAPABILITY-index
Sterke punten	Zwakke punten
Zowel sociaal-theoretisch als empirisch is er sprake van een goede uitwerking en aandacht voor details. Praktisch georiënteerd en gericht op concrete uitvoering; aangrijpingspunten voor beleid zijn specifiek geformuleerd.	De uitwerking is zowel methodisch als empirisch nog rudimentair en roept veel vragen en wetenschappelijke discussie op. De beleidsrelevantie is abstract geformuleerd en biedt vooralsnog weinig concrete aanknopingspunten voor beleid.
Zwakke punten	Sterke punten
Geen herkenbare positionering in het politiek-normatieve discours met betrekking tot duurzame consumptie. Onduidelijke aansluiting op 'traditionele' onderzoekslijnen van het MNP door de sociologische focus op sociale processen.	Heldere positionering in het sociaal-filosofische en politiek-normatieve discours met betrekking tot duurzame consumptie. Sluit op kritisch opbouwende wijze aan op 'traditionele' onderzoekslijnen van het MNP (m.n. op de Duurzaamheidsverkenningen).

5.3 Overeenkomsten en aansluitingspunten

In algemene zin delen CONTRAST en CAPABILITY een breder omgevingsperspectief op duurzaamheid, leefkwaliteit en consumptie. De maatschappelijke context van (duurzame) consumptie krijgt daardoor meer aandacht dan in 'economistische' benaderingen, waarin de consumerende mens wordt gezien als een rationalistische afweger van kosten en baten. Dat de maatschappelijke context van (duurzame) consumptie in CONTRAST uitvoeriger wordt beschouwd dan in CAPABILITY is begrijpelijk, gezien de verschillende opgaven van de onderzoekstrajecten en disciplinaire achtergronden van de onderzoekers. Niettemin tonen beide projecten een principiële verwantschap wat betreft een brede benadering.

Naast deze algemene verwantschap zijn er echter ook specifieke overeenkomsten en aansluitingspunten. Dit is interessant, gezien de zeer verschillende invalshoeken van de beide onderzoekstrajecten.

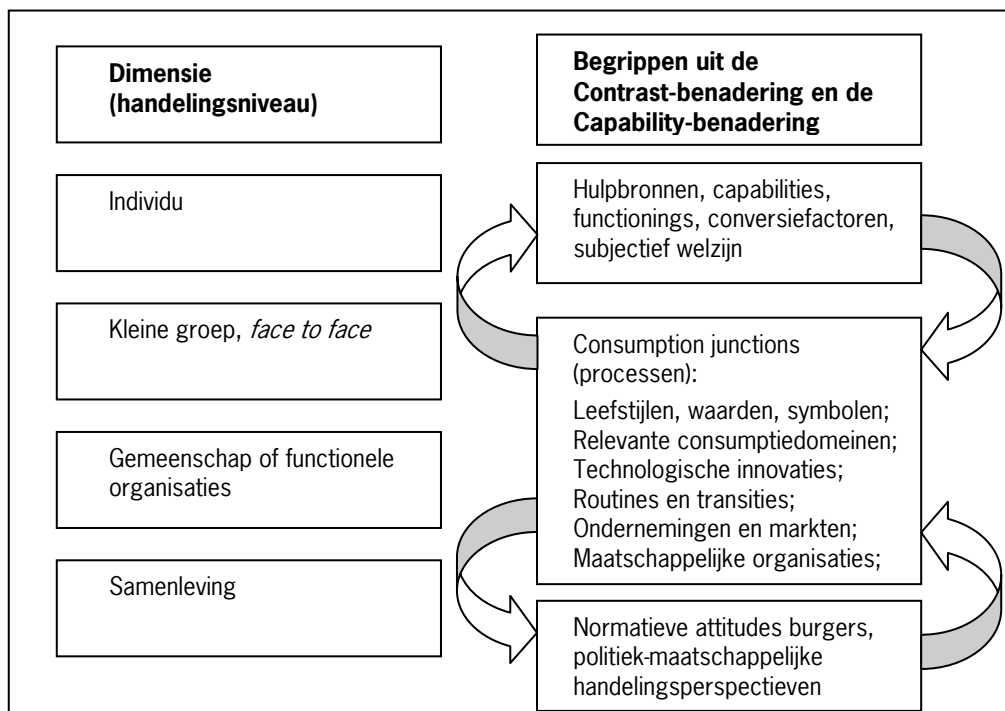
1. Van de vijf geïdentificeerde consumptiedomeinen in CONTRAST komen de domeinen 'wonen', 'mobiliteit' en 'toerisme/recreatie' nagenoeg naadloos overeen met domeinen van *capabilities* en hulpbronnen, die in CAPABILITY worden onderscheiden. Zou men de *capability* van 'fysieke gezondheid' verbreden tot 'voeding en fysieke gezondheid', dan ontstaat een extra aansluitingspunt met het consumptiedomein 'voeden/eten'.
2. Een belangrijk uitgangspunt van CAPABILITY is dat het niet zozeer gaat om de uitkomsten van keuzeprocessen (*functionings*), maar om de keuze- en ontwikkelingsmogelijkheden die daaraan vooraf gaan (*capabilities*). Dit heeft een belangrijke parallel met CONTRAST. Ook daar krijgen keuzemogelijkheden veel aandacht. Welk voorzieningenaanbod is uiteindelijk beschikbaar op de *consumption junctions* (waar vraag- en aanbodskant elkaar treffen)? Hoe worden duurzame producten en diensten aangeboden en hoe is de

communicatie naar de consument? In conceptueel opzicht lijkt hier een goed aansluitingspunt te liggen.³⁰

3. Zowel in CONTRAST als in CAPABILITY wordt gepleit voor de ontwikkeling van beleidsgerichte indicatorensets. Deze indicatorensets krijgen weliswaar op andere handelingsniveaus gestalte, maar dit biedt ook kansen om deze vruchtbaar met elkaar te combineren.
4. Een laatste overeenkomst is dat beide benaderingen het belang inzien van concrete ijkpunten in het kader van duurzaamheid. Zowel het CONTRAST-team als de CAPABILITY-onderzoekers pleiten in dit verband voor een gedegen inventarisatie van beleidsdoelstellingen op het gebied van duurzaamheid.

CONTRAST en CAPABILITY delen dus een aantal overeenkomsten en mogelijke aansluitingspunten. Zijn de fundamentele verschillen tussen de beide benaderingen evenwel te overbruggen? Het antwoord op deze vraag valt buiten het bestek van deze studie. Met behulp van ons theoretisch raamwerk kunnen we wel aangeven op welke plekken verbindingen nodig zijn om de benaderingen meer bij elkaar te brengen (figuur 5.1).

Figuur 5.1 Brugverbindingen CONTRAST-project en CAPABILITY-index

De pijlen wijzen op de conceptuele en methodische bruggen die tussen CONTRAST en CAPABILITY geslagen moeten worden, wil men op termijn een onderzoeksbenadering realiseren die alle maatschappelijke handelingsdimensies van (duurzame) consumptie bestrijkt. De pijlen maken tevens anschouwelijk dat de verschillende niveaus van handelen elkaar wederzijds

³⁰ Het begrip conversiefactoren, waarmee binnen CAPABILITY factoren worden aangeduid die de omzetting van hulpbronnen beïnvloeden, biedt bijvoorbeeld mogelijkheden voor een sociologische uitwerking. Door te spreken in termen van 'consumptie-capabilities', zou CONTRAST de relatie met het politiek-normatieve discours dat hier relevant is (sterker) kunnen benadrukken.

beïnvloeden; er is als het ware sprake van een kringloop van oorzakelijke relaties.³¹ Daarbij merken we vanuit een methodisch perspectief op dat de niveaus 2 en 3 (CONTRAST) zich in belangrijke mate kenmerken door *kwalitatief* onderzoek naar sociale processen, terwijl de niveaus 1 en 4 (CAPABILITY) zich karakteriseren door een meer *kwantitatieve* werkwijze (representatieve *surveys*, statistische verbanden, longitudinale vergelijkingen). Een geïntegreerd onderzoeksperspectief op het terrein van duurzame consumptie zou er naar kunnen streven om kwalitatief en kwantitatief onderzoek met elkaar te combineren; bijvoorbeeld door bij moeilijk te interpreteren statistische verbanden kwalitatieve casestudies uit te zetten die hierover meer helderheid kunnen verschaffen; of door de reikwijdte van bevindingen van kwalitatief onderzoek voor zover mogelijk kwantitatief te toetsen door grootschalige *surveys*.

Er lijkt een vruchtbare basis te zijn om te zoeken naar mogelijke brugverbindingen tussen CONTRAST en CAPABILITY. Dit streven sluit in ieder geval aan op de bruggenbouwende doelstelling en ambities van de *capability*-benadering als een 'discipline-verbindend' theoretisch raamwerk, waarin ook plaats is voor kwalitatief empirische toepassingen (Robeyns, 2006, p362, p370-373).³² In hun studie geven Robeyns en Van der Veen ook een voorzet in die richting, als zij opperen dat de verdere "selectie van relevante *capabilities* zou moeten gebeuren op basis van kwantitatief empirisch onderzoek, aangevuld met diepte-interviews, focusgroepen en andere kwalitatieve methoden" (2007, p78).

Zou men deze zoektocht ondernemen, dan zijn volgens ons de overlappende consumptie/*capability*-domeinen van 'wonen', 'mobiliteit' en 'toerisme/recreatie' een interessante testcase. Zijn de verschillende indicatorensets van CONTRAST en CAPABILITY hier op elkaar aan te sluiten of te combineren?

Een dergelijke testcase kan ook licht werpen op de vraag of de analytische scheiding die Robeyns en Van der Veen leggen tussen kwaliteit van leven en 'duurzaamheid' niet te ver is doorgevoerd. Nu lijken deze twee componenten, door hen gekwalificeerd als 'constitutief onafhankelijke' elementen, wel erg ver uit elkaar te worden getrokken. De alternatieve conceptualisering en methodisch-empirische 'omweg' die zij kiezen om levenskwaliteit en duurzaamheid aan elkaar te relateren, kan ons nog niet overtuigen. Zij hebben een punt dat binnen de MNP-Duurzaamheidsverkenningen beschrijvingen van actuele levenssituaties van burgers, normatieve handelingsperspectieven en het publieke draagvlak verwarrend door elkaar heen lopen. Zijn deze zaken analytisch los te koppelen, zoals hun definitie van duurzame kwaliteit van leven suggereert? Bij een onderwerp als duurzame consumptie lijkt het onvermijdelijk dat men bij de beschrijving van de actuele levenssituaties van burgers ook de (mate van) instemming en acceptatie betreft ten aanzien van het politieke beleid of de mogelijke handelingsperspectieven. Het MNP gaat in zijn verkenningen hier wellicht te kort door de bocht, maar fietsen Robeyns en Van der Veen niet met een te ruime bocht om deze ingewikkelde discussie heen?

³¹ Bijvoorbeeld: individuen beïnvloeden leefstijlen en leefstijlen beïnvloeden individuen, markten beïnvloeden politiek-maatschappelijke handelingsperspectieven en politiek-maatschappelijke handelingsperspectieven beïnvloeden markten, etc.

³² Zie in dit verband ook Robeyns' schema van verschillende toepassingen van de *capability*-benadering op basis van verschillende kennisdoelen en methoden (Robeyns, 2005, p193).

5.4 Consequenties van kennisontwikkelingskeuzes

CONTRAST en CAPABILITY bieden als voorgestelde lijnen van kennisontwikkeling verschillende mogelijkheden, maar hebben ook beperkingen. De vraag is hoe hier gemaakte keuzes zich verhouden tot beleid dat de bevordering van duurzame consumptie als doel heeft en tot de missie en taken van het MNP.³³ We veroorloven ons hier enkele opmerkingen om de consequenties van de verschillende mogelijke keuzes scherper voor ogen te krijgen.

Met CONTRAST kiest men voor een kennisspoor dat zich richt op het doorgronden van sociale mechanismen en processen. Met deze kennis wil men het duurzaamheidsbeleid op gebied van consumptie (en ook op gebied van productie) praktisch ondersteunen. In deze vorm van kennisontwikkeling is kwalitatief onderzoek belangrijk. Hierdoor wijkt deze vorm van onderzoek af van de meer kwantitatief georiënteerde onderzoekstraditie van het MNP, waarvan de Duurzaamheidsverkenningen een treffende illustratie zijn. Kiest men voor een verdere uitbouw van CONTRAST, dan dient men er mee rekening te houden dat deze onderzoeksbenadering methodisch en conceptueel, en misschien ook wel qua 'onderzoekscultuur', minder eenvoudig is in te bedden in bestaande onderzoeklijnen van het MNP.

Daarnaast kan worden opgemerkt dat CONTRAST weinig bijdraagt aan het algemene politiek-maatschappelijke debat over duurzame ontwikkeling en de normatieve argumentaties die hier worden ontwikkeld. De aandacht gaat vooral uit naar praktische bestuurlijke kansen in een weerbarstige praktijk, met eigen sociale mechanismen en wetmatigheden, die relatief autonoom opereert 'onder' de politieke besluitvormingsprocessen op (inter)nationaal niveau.

Kiest men voor een verdere ontwikkeling van CAPABILITY, dan zet men in op kennis die zich sterk richt op het 'hogere' politiek-maatschappelijke debat over duurzame ontwikkeling en consumptie. Het ontwerpen van een nationale index, die de kwaliteit van leven kwantitatief in kaart brengt, past bij de bestaande onderzoekstraditie van het MNP. Een algemeen aanvaarde index voor de kwaliteit van leven zou kunnen zorgen voor (meer) effectieve invloed op de politieke discussie over duurzame ontwikkeling. Het zou een argumentatief tegenwicht kunnen vormen tegen de overheersende invloed van economische indices (zoals het BNP per capita). Gezien de conceptuele en methodische discussies die hier wetenschappelijk worden gevoerd, is het echter de vraag of een levenskwaliteit-index met een dergelijke politieke slagkracht realiseerbaar is.

Een andere consequentie is dat deze vorm van kwantitatief georiënteerde kennisontwikkeling weinig bijdraagt aan concrete aangrijpingspunten en praktische ideeënontwikkeling voor beleid. Het is zelfs niet uit te sluiten dat de gerichtheid op het 'hogere' morele en maatschappelijke discours bijdraagt aan politieke patstellingen, die verlamdend werken op de bestuurlijke praktijk. Morele oproepen tot fundamentele veranderingen in het kader van duurzame ontwikkeling kunnen leiden tot rigide en polemische posities, waardoor praktische handelingskansen onbenut (of ongezien) blijven en daarmee het kind van de rekening worden.

³³ De missie van het MNP is gericht op het ondersteunen van het nationale en regionale beleid op het terrein van milieu- en natuurvraagstukken. Ze doet dit door evaluaties en verkenningen over de leefkwaliteit van ons land in relatie tot de milieuproblematiek op Europese en op mondiale schaal uit te voeren. De MNP-Duurzaamheidsverkenningen, waarvan de eerste in 2004 verscheen, beogen een bijdrage te leveren aan het debat over maatschappelijke waarden en wetenschappelijke inzichten met betrekking tot duurzame ontwikkeling. In de wet is verder geregeld dat het MNP de regering onafhankelijk kan adviseren. Bron: MNP-website (<http://www.mnp.nl/nl/index.html>): 'Missie en taken van het Milieu- en Natuurplanbureau.'

CONTRAST en CAPABILITY bieden dus bepaalde mogelijkheden, maar hebben elk ook hun beperkingen. De keuzes van kennisontwikkeling zijn niet zonder consequenties. De bovenstaande opmerkingen en overwegingen kunnen het debat hierover wellicht prikkelen. Hoe dan ook lijkt het ons belangrijk dat binnen MNP-verband wordt nagedacht over de mogelijkheden en beperkingen van beide onderzoeksbenaderingen en over de vraag welke kennisontwikkeling het beleid met betrekking tot duurzame consumptie het beste zou dienen.

5.5 Conclusies en aanbevelingen

CONTRAST en CAPABILITY tonen bij nadere bestudering een aantal overeenkomsten en mogelijke aansluitingspunten, maar de vraag is of de fundamentele verschillen tussen de beide benaderingen zijn te overbruggen. In hun huidige vorm representeren de beide benaderingen verschillende sporen van kennisontwikkeling, waarin verschillende handelingsniveaus de nadruk hebben. Frappant is dat de sterke en zwakke punten van CONTRAST en CAPABILITY met elkaar in contrast staan. De zwakte van de een blijkt de sterkte van de ander, en omgekeerd. De uitdaging is er achter te komen of het mogelijk is conceptuele en methodische bruggen te slaan, die zouden leiden tot een onderzoeksbenadering waarin *alle* maatschappelijke handeldingsdimensies van (duurzame) consumptie worden bestreken. Daarin zouden verschillende soorten van indicatorensets worden gecombineerd. Onze conclusie is dat deze uitdaging moet worden aangegaan. Op deze manier kan voor de bevordering van duurzame consumptie een rijker geheel van beleidsondersteunende kennis worden gerealiseerd. De geconstateerde overeenkomsten en aansluitingspunten maken het streven naar een 'overbruggende' aanpak naar ons idee ook zinvol. Hiertoe doen wij de volgende aanbevelingen:

1. Binnen MNP-verband moet worden bediscussieerd of het wenselijk en haalbaar is CONTRAST en CAPABILITY met elkaar te combineren. Daarbij zou men concreet en bescheiden kunnen beginnen bij de overlappende consumptie/*capability*-domeinen van 'wonen', 'mobiliteit' en 'toerisme/recreatie'. Interessant is bovendien dat deze domeinen aansluiten op de leefsituatie-index van het SCP.
2. Op een workshop met onderzoekers van het MNP, het SCP, CONTRAST en CAPABILITY moet worden onderzocht of er tussen de verschillende benaderingen conceptuele en methodische bruggen zijn te slaan en hoe deze zijn te construeren. Een discussienotitie met daarin een voorzet van mogelijke 'brugverbindingen' dient als prikkel tot discussie. Dit rapport kan hiervoor een opstap zijn.
3. Indien de conclusie is dat verdere operationalisering in een gecombineerde index zinvol en kansrijk is, moet worden gezocht naar financiering voor een onderzoeksprogramma waarin onderzoekers verschillende soorten indicatorensets nader uitwerken en voorstellen doen hoe deze op werkbare wijze zijn te combineren. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de benodigde onderzoeksinstrumenten.

6 Conclusies

Het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over (duurzame) consumptie van de laatste vier decennia laat een kritische slingerbeweging zien. De moderne consumptiemaatschappij werd aanvankelijk vooral gezien als een uitwas van hedonisme, verzakelijking en commercialisering (*commodification*). Deze kritiek op het consumentisme kreeg bijval in een kritische tegencultuur, waarin een minder materialistische leefstijl wordt gepropageerd.

Vervolgens kwam deze consumentismekritiek zelf onder kritiek. De pejoratieve afbeelding van de consumptiemaatschappij werd te eenvoudig en moralistisch geacht. Met name vanuit de culturele antropologie werd aangetoond dat consumptie onderwerp van kritisch onderzoek kan zijn zonder te vervallen in een simplistische verwerping. Consumptie van goederen is verbonden met het communiceren van sociale boodschappen, met aspiraties en idealen die raken aan belangrijke aspecten van het menselijk bestaan.

Ten slotte zien we deze 'kritiek op de kritiek' genuanceerd door een benadering die kennis neemt van de sociaal-culturele betekenis van consumptie, maar die tegelijkertijd zoekt naar perspectieven die leiden tot meer duurzame leefstijlen en consumptiepatronen. Dit mondt uit in sociologische benaderingen zoals de ecologische moderniseringstheorie. De hier gezochte oplossingsrichtingen onthouden zich van stigmatisering van consumptie en staan in het teken van interdisciplinaire kennisontwikkeling, die ervoor kan zorgen dat de moderne consumptietrein op een duurzamer spoor komt.

Van de twee onderzoekstrajecten die in deze studie worden vergeleken kan het CONTRAST-project binnen deze contouren van het consumptie-sociologisch debat worden geclassificeerd als een voorbeeld van een benadering die de nuance zoekt. Men erkent de symbolische betekenis van consumptiegoederen, maar beklemtoont tegelijkertijd dat goederen verbonden blijven met objectieve eigenschappen die kunnen leiden tot milieuschade. Interessant is dat het traject van een CAPABILITY-index op het eerste gezicht geen duidelijke plaats in het consumptie-sociologisch debat inneemt. Inhoudelijk gezien kan ook deze benadering worden geclassificeerd als een genuanceerde benadering, waarin het bouwen van interdisciplinaire bruggen van groot belang wordt geacht. Daarnaast lijkt deze benadering, met haar aandacht voor vraagstukken rond burgerschap en sociale rechtvaardigheid, schatplichtig aan kritische sociale theorieën en een kritische tegencultuur, die nog steeds kunnen inspireren tot maatschappelijk engagement.

De stand van zaken van het consumptie-sociologisch debat kan aan de hand van vijf stellingen worden samengevat (voor een toelichting op deze stellingen, zie hoofdstuk 2):

- Motivaties en behoeften zijn te begrijpen als gerealiseerde menselijke mogelijkheden die voor het bestaan fundamenteel worden geacht.
- Het zelf is een sociale constructie.
- Het menselijk gedrag is ingebed in een 'geroutiniseerde' sociale structuur.
- Materiële objecten zijn dragers van symbolische betekenissen.
- De consumptiemaatschappij is een culturele afweer tegen anomie.

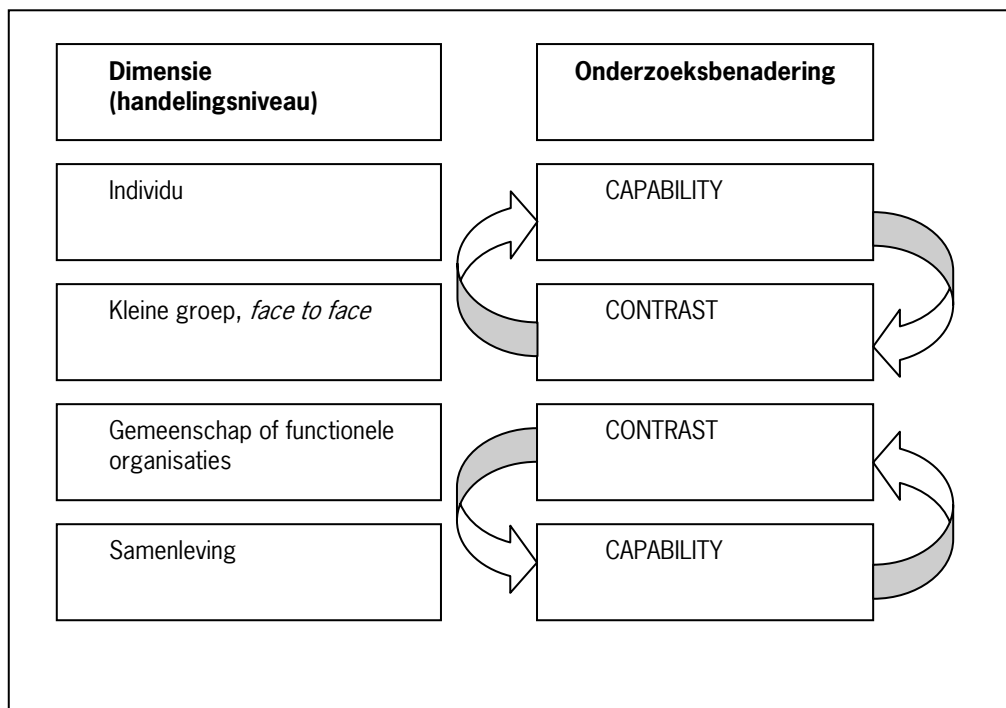
Deze vijf stellingen, die trapsgewijs opklimmen van het individuele handelingsniveau naar het maatschappelijke handelingsniveau, bieden tevens een praktische kapstok om benaderingen of initiatieven op het vlak van duurzame consumptie te beoordelen op hun theoretische aandacht en onderbouwing. Met behulp van deze checklist kunnen ook de verschillende vertrek- en aandachtspunten van CONTRAST en CAPABILITY worden verhelderd.

Het CONTRAST-project (CONsumption TRAnitions for suSTainability) heeft als uitgangspunt dat de burger-consument een belangrijke aanjager van duurzame ontwikkeling kan zijn. Dan moeten overheid en bedrijfsleven wel op adequate wijze aansluiting vinden bij de (alledaagse) ervaringen en zorgen van burger-consumenten en dezen weten uit te dagen met aantrekkelijke ideeën en initiatieven. Doel van CONTRAST is beleidsrelevante kennis te genereren, waarmee de betrokkenheid van burger-consumenten in transitieprocessen naar duurzamere ontwikkeling kan worden ondersteund.

De ontwikkeling van een CAPABILITY-index is geïnspireerd op de *capability*-benadering van Sen en Nussbaum. Daarin ligt de nadruk op de mogelijkheden (*capabilities*) die mensen hebben om een waardevol leven te leiden. Doel van CAPABILITY is te komen tot een index die de kwaliteit van leven kwantitatief kan meten. Door deze index te relateren aan normatieve eisen van duurzaamheid, kan worden vastgesteld in hoeverre sprake is van een *duurzame* kwaliteit van leven. Deze kennis wordt relevant geacht voor het politieke debat over duurzame ontwikkeling en de beleidsmatige besluitvorming.

Vergelijking van de beide onderzoekstrajecten levert sterke en zwakke punten op die goeddeels met elkaar blijken te contrasteren. Waar het CONTRAST-project goed scoort voor wat betreft sociaal-theoretische en empirische uitwerking en specifieke aangrijpingspunten voor beleid, bevindt het streven naar een CAPABILITY-index zich nog in een startfase en biedt het vooralsnog weinig concrete beleidsmatige aanknopingspunten. Waar het CAPABILITY-traject zich sterk weet te positioneren in het politiek-normatieve discours en weet aan te sluiten op de 'traditionele' onderzoekslijnen van het MNP, ontbeert het CONTRAST-project een herkenbare positie en duidelijke aansluitingsmogelijkheden.

Figuur 6.1 Brugverbindingen CONTRAST-project en CAPABILITY-index

Anderzijds tonen CONTRAST en CAPABILITY interessante overeenkomsten en mogelijke aansluitingspunten. Zo komt een aantal consumptiedomeinen binnen het CONTRAST-project nagenoeg naadloos overeen met domeinen van *capabilities* en hulpbronnen die in het kader van een CAPABILITY-index worden geïdentificeerd. Daarnaast hebben de benaderingen gemeenschappelijk dat ze allebei pleiten voor de ontwikkeling van beleidsgerichte indicatorensets. Zou men erin slagen beide onderzoekstrajecten met elkaar te verbinden, dan levert dit een benadering op waarin alle maatschappelijke handelingsdimensies van (duurzame) consumptie worden bestreken (figuur 6.1).

Onze conclusie is dat deze uitdaging, het verbinden van de beide onderzoeksperspectieven, moet worden aangegaan (zie onze aanbevelingen aan het slot van hoofdstuk 5). Op deze manier kan namelijk een rijker geheel van beleidsondersteunende kennis voor de bevordering van duurzame consumptie worden gerealiseerd. Daarbij achten we het raadzaam zowel concreet als bescheiden te beginnen.

Literatuur

- Ajzen, I. & M. Fishbein. 1977. *Attitude-behaviour relation: a theoretical analysis and review of empirical research*. In: Psychological Bulletin 84, p888-918.
- Barber, B. 2007. *De infantiele consument. Hoe de markt kinderen bederft, volwassenen klein houdt en burgers vertrap*. Ambo/Anthos. Amsterdam.
- Campbell, C. 1994. *Consuming Goods and the Good of consuming*. In: Critical Review, 8 (4), p503-520.
- Elgin, D. 1981. *Voluntary Simplicity: Towards a Way of Life that is Outwardly Simple, Inwardly Rich*. William Morrow. New York.
- Frey, B. & A. Stutzer. 2005. *Beyond outcomes: measuring procedural utility*. In: Oxford Economic Papers 57, p90-111.
- Geels, W. 2005. *Technological Transitions and System Innovation. A Co-Evolutionary and Socio-Technical F. Analysis*. Edward Elgar. Cheltenham.
- Geels, F. W. & J. Schot. 2007. *Typology of sociotechnical transition pathways*. In: Research Policy 36, p399-417.
- Giddens, A. 1976. *New rules of sociological method*. Basic books. London/New York.
- Giddens, A. 1999. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Paperback edition. Polity Press [oorspronkelijk 1984]. Cambridge.
- Grewal, I., J. Lewis, T.N. Flynn, J. Brown, J. Bond J. Coast. 2006. *Developing attributes for a generic quality of life measure for older people: preferences or capabilities?* In: Social Sciences and Medicine, 62, p1891-1901.
- Hagerty, M.R., R.A. Cummins, A.L. Ferriss, K. Land, A.C. Michalos, M. Peterson, A. Sharpe, J. Sirgy & J. Vogel, 2001. *Quality of life indexes for national policy review and agenda for research*. In: Social Indicators Research 55, p. 1-96.
- Hirsch, F. 1977. *Social Limits to Growth*. Routledge. London.
- Jackson, T. (Ed.). 2006a. *The Earthscan Reader in Sustainable Consumption*. Earthscan. London.
- Jackson, T. 2006b. *Consuming Paradise? Towards a Social and Cultural Psychology of Sustainable Consumption*. In: Jackson, T. (Ed.). 2006a. The Earthscan Reader in Sustainable Consumption. Earthscan, p367-395. London.
- Liedorp, I. 2006. *Level playing field: Een nader onderzoek naar verschillen tussen aanbieders van medisch specialistische zorg*. Masters' thesis Economics, Universiteit van Tilburg. Den Haag.
- McCracken, G. 1990. *Culture and Consumption*. Bloomington. Indiana University Press.
- Miller, D. 2001. *The Poverty of Morality*. In: Journal of Consumer Culture 1 (2), p225-243.
- MNP. 2007a. *Nederland en een duurzame wereld. Armoede, klimaat en biodiversiteit. Tweede Duurzaamheidsverkenning*. Milieu- en Natuurplanbureau. Bilthoven.

- MNP. 2007b. *Milieubalans 2007*. Milieu- en Natuur Planbureau. Bilthoven.
- MNP. 2006. *Methoderapport Duurzaamheidsverkenning*. Milieu- en Natuurplanbureau. Bilthoven.
- Robeyns, I. 2005. *Selecting capabilities for quality of life measurement*. In: Social Indicators Research 74, p191-215.
- Robeyns, I. 2006. *The Capability Approach in Practice*. In: The Journal of Political Philosophy 14 (3), p351-376.
- Robeyns, I., & R.J. van der Veen. 2007. *Duurzame kwaliteit van leven. Conceptuele analyse voor empirisch onderzoek*. Milieu- en Natuur Planbureau. Bilthoven.
- Schor, J. 1998. *The Overspent American: Upscaling, downshifting and the New Consumer*. Basic books. New York.
- SER. 2003. *Duurzaamheid vraagt om openheid. Op weg naar een duurzame consumptie*. Sociaal-Economische Raad. Publicatienummer 2. Den Haag.
- Shove, E. 2003. *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Berg. London.
- Spaargaren, G. 1997. *The ecological modernization of production and consumption. Essays in environmental sociology*. Dissertatie Universiteit van Wageningen.
- Spaargaren, G. 2001. *Milieuverandering en het alledaagse leven*. Inaugurale rede. Tilburg.
- Spaargaren, G., H. Mommaas, S. van den Burg, L. Maas, E. Drissen, H. Dagevos, B. Bargeman, L. Putteman, J. Nijhuis, D. Verbeek & E. Sargant. 2007. *Duurzamer Leefstijlen en Consumptiepatronen: een theoretisch perspectief voor de analyse van transitieprocessen binnen consumptiedomeinen*. Onderzoeksrapport TMB-project Consumption TRAnstition for suSTainability (CONTRAST), WUR Enviromental Policy Group, Wageningen. Tilburg Universiteit (Telos). Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven. Landbouw Economisch Instituut, Den Haag.
- Vinken, H., & P. Ester. 1999. *Switching between ecocentric values and environmentally responsible behaviour*. In: Change, Research and policy newsletter on global change from the Netherlands 46, p12-14
- Vringer, K. 2005. *Analysis of the energy requirement for household consumption (dissertation Utrecht)*, Netherlands Environmental Assessment Agency. Bilthoven.
- World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future*. Oxford University Press. Oxford.
- Zhang, X, H. Dagevos, Y. He, I. van der Lans & F. Zhai. 2008. *Consumption and corpulence in china. A consumer segmentation study based on the food perspective*. In: Food Policy 33, p37-47.

WOt-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WOt-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu te Wageningen.
T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl

WOt-rapporten zijn ook te downloaden via de WOt-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 *Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Gref-van Rossum & R. Jochem (2005).* Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO
- 2 *Broek, J.A. van den (2005).* Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030
- 3 *Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen (2005).* Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 4 *Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen, (2005).* Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1
- 5 *Ehlert, P.A.I. (2005).* Toepassing van de basisvrachtbenadering op fosfaat van compost; Advies
- 6 *Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006).* Verrommeling in Nederland
- 7 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma (2005).* Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005
- 8 *Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong (2005).* Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV
- 9 *Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg (2005).* Hotspots floristische biodiversiteit
- 10 *Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Versteegen (Samenstelling) (2005).* Krijgt het landschap de ruimte? – Over ontwikkelen en identiteit
- 11 *Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt (2005).* Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen
- 12 *Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel (2006).* Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering
- 13 *Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink (2005).* Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid
- 14 *Brouwer, F.M, H. Leneman & R.G. Groeneveld (2007).* The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture
- 15 *Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas (2005).* Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie
- 16 *Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman (2005).* Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie
- 17 *Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks (2006).* Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 18 *Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals (2006).* Van adoptie tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk
- 19 *Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes (2006).* Evalueren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau
- 20 *Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk (2006).* Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'
- 21 *Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout (2006).* Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur
- 22 *Vries, S. de & Boer, T.A. de, (2006).* Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden
- 23 *Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden (2006).* Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen
- 24 *Buijs, A.E., F. Langers & S. de Vries (2006).* Een andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren
- 25 *Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen (2006).* Richtingen voor Richtlijnen; implementatie Europese Milieurichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie
- 26 *Hoogland, T. & J. Runhaar (2006).* Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
- 27 *Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer (2006).* Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
- 28 *Langeveld, J.W.A. & P. Henstra (2006).* Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw
- 29 *Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Oude Loohuis & P.J. Rijk (2007).* Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's
- 30 *Vreke, J., M. Pleijte, R.C. van Apeldoorn, A. Corporaal, R.I. van Dam & M. van Wijk (2006).* Meerwaarde door gebiedsgerichte samenwerking in natuurbeheer?
- 31 *Groeneveld, R.A., R.A.M. Schrijver & D.P. Rudrum (2006).* Natuurbeheer op veebedrijven: uitbreiding van het bedrijfsmodel FIONA voor de Subsidieregeling Natuurbeheer
- 32 *Nieuwenhuizen, W., M. Pleijte, R.P. Kranendonk & W.J. de Regt (2007).* Ruimte voor bouwen in het buitengebied; de uitvoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de praktijk
- 33 *Boonstra, F.G., W.W. Buunk & M. Pleijte (2006).* Governance of nature. De invloed van institutionele veranderingen in natuurbeleid op de betekenisverlening aan natuur in het Drents-Friese Wold en de Cotswolds

- 34 *Koomen, A.J.M., G.J. Maas & T.J. Weijtschede (2007)*. Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen; Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003
- 35 *Vader, J. & H. Leneman (redactie) (2006)*. Draggers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 36 *Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman & R.A.M. Schrijver (2007)*. Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap
- 37 *Gerritsen, A.L., A.J.M. Koomen & J. Kruit (2007)*. Landschap ontwikkelen met kwaliteit; een methode voor het evalueren van de rijksbijdrage aan een beleidsstrategie
- 38 *Luijt, J. (2007)*. Strategisch gedrag grondeigenaren; Van belang voor de realisatie van natuurdoelen.
- 39 *Smits, M.J.W. & F.A.N. van Alebeek, (2007)*. Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw; Een literatuurstudie.
- 40 *Goossen, C.M. & J. Vreke. (2007)*. De recreatieve en economische betekenis van het Zuiderpark in Den Haag en het Nationaal Park De Hoge Veluwe
- 41 *Cotteleer, G., Luijt, J., Kuhlman, J.W. & C. Gardebroek, (2007)*. Oorzaken van verschillen in grondprijzen. Een hedonische prijsanalyse van de agrarische grondmarkt
- 42 *Ens B.J., N.M.J.A. Dankers, M.F. Leopold, H.J. Lindeboom, C.J. Smit, S. van Breukelen & J.W. van der Schans (2007)*. International comparison of fisheries management with respect to nature conservation
- 43 *Janssen, J.A.M. & A.H.P. Stumpel (red.) (2007)*. Internationaal belang van de nationale natuur; Ecosystemen, Vaatplanten, Mossen, Zoogdieren, Reptielen, Amfibieën en Vissen
- 44 *Borgstein, M.H., H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brasser, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof (2007)*. Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Ambities en aanbevelingen vanuit de sector
- 45 *Groot, A.M.E, M.H. Borgstein, H. Leneman, M.F. van de Kerkhof, L. Bos-Gorter & E.A Brasser (2007)*. Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Gestructureerde sectordialogen als onderdeel van een monitoringsmethodiek
- 46 *Rijn, J.F.A.T. van & W.A. Rienks (2007)*. Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling; Essays over de duurzaamheid van het platteland onder stedelijke druk: Zuidoost-Engeland versus de provincie Parma
- 47 *Bakker, H.C.M. de, C.S.A. van Koppen & J. Vader (2007)*. Het groene hart van burgers; Het maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid
- 48 *Reinhard, A.J., N.B.P. Polman, R. Michels & H. Smit (2007)*. Baten van de Kaderrichtlijn Water in het Friese Merengebied; Een interactieve MKBA vingeroefening
- 49 *Ozinga, W.A., M. Bakkenes & J.H.J. Schaminée (2007)*. Sensitivity of Dutch vascular plants to climate change and habitat fragmentation; A preliminary assessment based on plant traits in relation to past trends and future projections
- 50 *Woltjer, G.B. (met bijdragen van R.A. Jongeneel & H.L.F. de Groot) (2007)*. Betekenis van macro-economische ontwikkelingen voor natuur en landschap. Een eerste oriëntatie van het veld
- 51 *Corporaal, A., A.H.F. Stortelder, J.H.J. Schaminée en H.P.J. Huiskes (2007)*. Klimaatverandering, een nieuwe crisis voor onze landschappen ?
- 52 *Oerlemans, N., J.A. Guldmond & A. Visser (2007)*. Meerwaarde agrarische natuurverenigingen voor de ecologische effectiviteit van Programma Beheer; Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 3
- 53 *Leneman, H., J.J. van Dijk, W.P. Daamen & J. Geelen (2007)*. Marktonderzoek onder grondeigenaren over natuuraanleg: methoden, resultaten en implicaties voor beleid. Achtergronddocument bij 'Evaluatie omslag natuurbeleid'
- 54 *Velthof, G.L. & B. Fraters (2007)*. Nitraatuitspoeling in duinzand en lössgronden.
- 55 *Broek, J.A. van den, G. van Hofwegen, W. Beekman & M. Woittiez (2007)*. Options for increasing nutrient use efficiency in Dutch dairy and arable farming towards 2030; an exploration of cost-effective measures at farm and regional levels
- 56 *Melman, Th.C.P., C. Grashof-Bokdam, H.P.J. Huiskes, W. Bijkerk, J.E. Plantinga, Th. Jager, R. Haveman & A. Corporaal (2007)*. Veldonderzoek effectiviteit natuurgericht beheer van graslanden. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 2
- 57 *Massop, H.Th.L., J.G. Kroes, J. Hoogewoud, R. Pastoors, T. Kroon & P.J.T. van Bakel (2008)*. Actualisatie Hydrologie voor STONE 2.3. Aanpassing randvoorwaarden en parameters, koppeling tussen NAGROM en SWAP, en plausibiliteitstoets
- 58 *Brus, D.J. & G.B.M. Heuvelink (2007)*. Towards a Soil Information System with quantified accuracy. Three approaches for stochastic simulation of soil maps
- 59 *Verburg, R.W. H. Leneman, B. de Knegt & J. Vader (2007)*. Beleid voor particulier natuurbeheer bij provincies. Achtergronddocument bij 'Evaluatie omslag natuurbeleid'
- 60 *Groenestein, C.M., C. van Bruggen, P. Hoeksma, A.W. Jongbloed & G.L. Velthof (2008)*. Nadere beschouwing van stalbalansen en gasvormige stikstofverliezen uit de intensieve veehouderij
- 61 *Dirx, G.H.P., F.J.P. van den Bosch & A.L. Gerritsen (2007)*. De weerbarstige werkelijkheid van ruimtelijke ordening. Casuïstiek Natuurbalans 2007
- 62 *Kamphorst, D.A. & T. Selnes (2007)*. Investeringsbudget Landelijk Gebied in natuurbeleid. Achtergrond-document bij Natuurbalans 2007
- 63 *Aarts, H.F.M., G.J. Hilhorst, L. Sebek, M.C.J. Smits, J. Oenema (2007)*. De ammoniakemissie van de Nederlandse melkveehouderij bij een management gelijk aan dat van de deelnemers aan 'Koeien & Kansen'
- 64 *Vries, S. de, T.A. de Boer, C.M. Goossen & N.Y. van der Wulp (2008)*. De beleving van grote wateren; de invloed van een aantal 'man-made' elementen onderzocht
- 65 *Overbeek, M.M.M., B.N. Somers & J. Vader (2008)*. Landschap en burgerparticipatie.
- 66 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, J.N. Bosma (2008)*. Synthese monitoring mestmarkt 2006.
- 67 *Slangen, L.H.G., N. B.P. Polman & R. A. Jongeneel (2008)*. Natuur en landschap van rijk naar provincie; delegatie door Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG).
- 68 *Klijn, J.A., m.m.v. M.A. Slingerland & R. Rabbinge (2008)*. Onder de groene zoden? Verdwijnt de landbouw uit Nederland en Europa?
- 69 *Kamphorst, D.A., M. Pleijte, F.H. Kistenkas & P.H. Kersten (2008)*. Nieuwe Wet ruimtelijke ordening: nieuwe bestuurscultuur? Voorgenomen provinciale inzet van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) voor het landelijk gebied.
- 71 *Bakker, H.C.M., J.C. Dagevos & G. Spaargaren (2008)*. Duurzaam consumeren; Maatschappelijke context en mogelijkheden voor beleid

Wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

